

STEINSETNINGER I AUST-AGDER

KILDER TIL SOSIALE MILJØ OG FUNKSJON

JOHN ATLE STÅLESEN

MASTEROPPGAVE I ARKEOLOGI

INSTITUTT FOR ARKEOLOGI, KONSERVERING OG HISTORISKE STUDIER

UNIVERSITETET I OSLO

VÅREN 2011

Forsiden: Tre steinsetninger fra Aust-Agder. Anleggene er, ovenfra og ned, fra Vik (anlegg 18), Grefstadviga (anlegg 16) og Havnevåg (anlegg 27). Alle i Grimstad. Se tabell 1 på side 4. Foto: John Atle Stålesen.

Forord

De siste åtte månedene har vært blant de mest slitsomme, men også givende jeg så langt i mitt korte liv har vært gjennom. Fra jeg kom tilbake fra felt i oktober, og frem til avhandlingen som nå foreligger, har det vært både oppturer og nedturer, gleder og sorger, og ikke minst veldig mye arbeid. Og jeg hadde ikke kommet i havn uten gode venner og hjelpere både på og utenfor universitetet. Derfor er det også mange som fortjener en stor takk nå som avhandlingen er levert.

Først og fremst vil jeg få takke min veileder, Per Ditlef Fredriksen, for tålmodighet, for inspirerende og oppløftende tilbakemeldinger og for gode innspill gjennom hele skriveprosessen. Jeg vil også få takke mine foreldre, Rune og Gro, for både å ha oppfordret og lagt til rette for at jeg skulle ta en høyere utdanning i første omgang, og for hjelp og støtte gjennom årene på universitetet. Takk også til alle mine venner, både dere i arkeologien og dere utenfor. Særlig takk til de av dere jeg har vært så privilegert å arbeide sammen med i *Nicolay Arkeologisk Tidsskrift*, dere jeg fikk sitte i redaksjonen under, og dere som gjorde en kjempeinnsats i min egen tid som redaktør. Det har vært en ubetinget fornøyelse, lærerikt og veldig moro! Jeg vil også takke Ole-Marius, som tok seg tid til å lese korrektur på avhandlingen i innspurtsfasen.

En siste, og helt spesiell takk går til Katja, for å ha støttet og holdt ut med meg gjennom hele skriveprosessen.

Takk!

John Atle Stålesen

Oslo, 06. mai 2011

Innholdsfortegnelse

Forord.....	II
Innholdsfortegnelse.....	III
Figurliste	V
Tabelliste	V
1 Innledning.....	1
1.1 Problemstillinger	1
1.2 Rammene for avhandlingen – kronologi og forkortelser.....	2
1.3 Avhandlingens struktur	3
1.4 Avhandlingens grunnmateriale	3
1.5 Steinsetninger – en kort forskningshistorie	5
1.5.1 Steinsetninger som helligsteder	6
1.5.2 Steinsetninger som graver	6
1.5.3 Steinsetninger som symbol	7
2 Om materiell kultur og habitus, handling og mening.....	9
2.1 Tingene og fortiden – sinn, kropp og konstanter	9
2.2 Sosiale strukturer	11
2.3 Steinsetninger som kilde til sosiale miljø.....	13
2.4 Steinsetninger som kilde til funksjon.....	14
2.5 Fra steinsetning til kunnskap – teorigrunnlaget oppsummert.....	15
3 Steinsetninger som kilde til sosiale miljø.....	16
3.1 Steinsetningenes distribusjon og datering i Aust-Agder	16
3.1.1 Steinsetningenes distribusjon.....	16
3.1.2 Steinsetningenes datering.....	18
3.2 Fjære i Grimstad	22
3.3 Sentrale gravfunn fra Fjære	24
3.3.1 Fjære i eldre romertid	24
3.3.2 Fjære i yngre romertid	25
3.3.3 Fjære i folkevandringstid	28
3.4 Romertidssenteret Fjære.....	28
3.5 Fjære i et større bilde – rike plasser ellers i Aust-Agder	30
3.5.1 Rike funn fra romertid	31
3.5.2 Rike funn fra folkevandringstid.....	33

3.6	Fjære som senter i en større kontekst	34
3.7	Steinsetninger som ny kilde til fjæremiljøet	36
3.8	Fjære i Grimstad – hjem til et særlig sosialt miljø i romertid	39
3.9	Konturene av en ny sosial hverdag	41
4	Steinsetningenes funksjon og meningsinnhold	44
4.1	Kvantitativ undersøkelse av Aust-Agders steinsetninger	44
4.1.1	Ytre utforming	45
4.1.1.1	Antall stein	46
4.1.1.2	Steintype og -form	47
4.1.2	Geografisk plassering	48
4.1.3	Arkeologisk kontekst	48
4.1.4	Indre attributter	52
4.2	Graven som individets hvilested	55
4.3	Gravfeltet som rituell arena i romertidens Fjære	56
4.3.1	Ilden som transformerende kraft	57
4.3.2	Fragmentering	58
4.3.3	Fjæregravplassene som rituelle arenaer	59
4.4	Tolkinger av steinsetningenes strukturstyrte trekk	59
4.4.1	Reiste stein – minnestein eller falloser?	60
4.4.1.1	Minnestein	61
4.4.1.2	Falloser	62
4.4.2	Avgrensede flater – rituelle grenser og rom?	64
4.4.3	Steinsetningenes funksjon – en oppsummering	66
4.5	Død i endring i Fjære	66
4.6	Fra steinsetning til dyreham	68
5	Steinsetninger i Aust-Agder – kilder til sosiale miljø og funksjon	72
5.1	Steinsetningene som kilde til bakenforliggende sosialt miljø	72
5.2	Steinsetningene som kilde til egen funksjon	74
6	Litteraturliste	76
6.1	Primærkilder	88
	Appendiks: Steinsetninger i Aust-Agder	89

Figurer og tabeller uten angitt kilde er forfatterens egne. Alle bilder har blitt digitalt redigert.

Figurliste

Figur 1: Det kronologiske rammeverket for avhandlingen.....	2
Figur 2: Steinsetningenes distribusjon i Aust-Agder. (Kartdata: wikipedia.org).....	17
Figur 3: Spennen fra anlegg 21, her med Rygh 243 til høyre. (Kilde: Kulturhistorisk Museum, Oslo og Rygh 1885).....	19
Figur 4: Steinsetningen på Dømmesmoen (anlegg 22).	21
Figur 5: Kart over Fjære i Grimstad.	23
Figur 6: Ormhodering i gull fra Bringsvær 2 (kilde: Anders H. Nilsson, Kulturhistorisk museum, Oslo) og en av rosettfiblene i sølv fra Bringsvær 7 (kilde: Kulturhistorisk museum, Oslo).....	26
Figur 7: Bjørn Myhres hypotetiske sentre i Sør-Norge, basert på tre importkategorier: gull, glass og bronsekar i graver. (Kilde: Myhre 1987:178).	31
Figur 8: Deler av gravgodset fra Skrerosgraven (C21287, C22140). (Kilde: Ove Holst, Kulturhistorisk Museum, Oslo).	34
Figur 9: Distribusjonskart over gjennomgåtte rike funn fra romertid og folkevandringstid i Aust-Agder. (Kartdata: wikipedia.org).	35
Figur 10: Anlegget på Vik (anlegg 18).....	46
Figur 11: Steinsetningen på Grefstadviga (anlegg 16)..	51
Figur 12: Bautastein på topp av gravhaug på Dømmesmoen	60
Figur 13: To reiste stein. Til venstre: Dønnasteinen (B10921) fra Dønna i Nordland (kilde: wikipedia.org). Bildet til høyre er en av tre originalstein i steinsetningen på Tjore (anlegg 24).....	62
Figur 14: Åkerspenna fra Hedemark (kilde: Kulturhistorisk Museum, Oslo).	70

Tabelliste

Tabell 1: Grunnmaterialet for avhandlingen, steinsetningene i Aust-Agder.	4
Tabell 2: Steinsetningenes relasjon til andre typer gravanlegg.....	49
Tabell 3: Steinsetningene som står på sikre gravfelt, her med nærliggende kulturminner angitt.....	50
Tabell 4: Funn fra steinsetninger i Aust-Agder.....	53

1 Innledning

I denne avhandlingen vil jeg se nærmere på steinsetninger, en karakteristisk kulturminneform der reiste stein har blitt satt i jorden med jevne mellomrom slik at de til sammen danner en enkel geometrisk form. Slike anlegg er kjent fra over store deler av landet, og spesielt i Øst- og Vestfold er de utbredt (Skjelsvik 1953:13). Tiltross for dette har de generelt blitt viet liten oppmerksomhet i den norske arkeologien. Arbeidene som har blitt gjort har gjerne vist til hvordan steinsetningene i mange tilfeller inneholder brente bein og at de ofte opptrer på gravfelt. Derfor holdes de i dag for å være enda en av jernalderens mange ulike former for ytre gravmarkering (se for eksempel Stenvik 2005:353). Det har imidlertid i liten grad blitt tatt stilling til hvorfor enkelte anlegg ble utformet på en slik karakteristisk måte, og hvordan de relaterte seg til andre samtidige former for markeringer. Hva betydde det egentlig at man valgte å reise stein i en sirkel fremfor å bygge en haug? Dette ønsker jeg å ta for meg i denne avhandlingen gjennom å se nærmere på steinsetningenes meningsinnhold og funksjon.

Her er jeg ikke ute etter å forstå steinsetninger som fenomen løsrevet fra tid og rom. Isteden slutter jeg meg til dem som understreker verdien av en kontekstuell tilnærming til det arkeologiske materialet (se Hodder 1990:155; Dobres 2000:165). Dette innebærer at steinsetningenes meningsinnhold må søkes i den situasjonsbetingede samtiden anleggene var en del av. Jeg har derfor valgt å fokusere på steinsetningene i Aust-Agder som jeg mener er godt egnet for en slik tilnærming. Innad i dette fylket har anleggene nemlig en overveldende konsentrasjon til Grimstad kommune (se tabell 1). Dermed later ikke steinsetningene til å være et fenomen forbeholdt jernalderen generelt i regionen, men til å ha en særlig situasjons- og kontekstbetinget opprinnelse i denne ene kommunen. Også dette momentet vil jeg se nærmere på i avhandlingen, på hvorfor anleggene nesten utelukkende ble reist i Grimstad og hva dette forteller om samfunnet bak. Slik mener jeg steinsetningene også kan brukes til å belyse og nyansere vår forståelse av sosiale forhold i Aust-Agder i perioden anleggene ble reist.

1.1 Problemstillinger

Avhandlingen vil dermed ta utgangspunkt i to grunnleggende problemstillinger, og disse vil bli behandlet hver for seg. Først vil jeg se nærmere på hva skikken med å reise steinsetninger kan fortelle oss om sosiale forhold i Aust-Agder i perioden anleggene ble reist, og da med et spesielt fokus på den skjeve fordelingen anleggene har i fylket. Deretter vil jeg gå nærmere

Førromersk jernalder (også kalt keltisk jernalder)		Romertid						Folkevandringstid		
Eldre	Yngre	Eldre			Yngre					
		Bl a	Bl b	B2	E2/Cl a Cl a	Cl b	C2	C3	D1	D2
		40	70	150/160	210/220	250/260	310/320	475 e Kr.		
500 f.Kr.	200 f.Kr.	1 e Kr.		200 e Kr.		400 e Kr.		575 e Kr.		

inn på hva for funksjon steinsetningene kan ha hatt for samfunnet som reiste dem. Spørsmålene jeg akter å besvare er altså:

1. Hva forteller steinsetningene i Aust-Agder om samfunnet bak anleggene?
2. Hvilken mening og funksjon hadde steinsetningene i dette samfunnet?

1.2 Rammene for avhandlingen – kronologi og forkortelser

Før jeg går nærmere inn på hvordan disse problemstillingene skal bli løst, vil jeg få på plass noen grunnleggende rammer for avhandlingen. Den første gjelder kronologien. Steinsetningene i Aust-Agder er nesten alle runde, en form som oftest blir henført til eldre jernalder. Da også de trekantede anleggene i materialet har blitt datert til denne perioden, vil det være eldre jernalder som vil danne det kronologiske bakteppet for avhandlingen. Her har jeg basert meg på etablerte periodeinndelinger, hentet fra Straume (1987), Lund Hansen (1987:30) og Martens (1997). Spesielt Lund Hansens underinndelinger for romertid vil være viktige, og vil bli flittig anvendt. Periodene og underinndelingene jeg tar utgangspunkt i er gjengitt i den kronologiske tabellen til venstre (se figur 1).

Den andre sentrale avklaringen gjelder forkortelser i avhandlingen. Jeg vil i hovedsak basere meg på to grunnleggende verk for typerefereringen, nemlig Oluf Ryghs (1999 [1885]) *Norske Oldsaker*, og Johs. Bøes (1931) *Jernalderens keramikk i Norge*. Referansene "Rygh" og "Bøe" etterfulgt av tall henviser derfor til typeeksemplarer i disse to verkene. "C" etterfulgt av nummer betegner en gjenstand i oldsakssamlingen på Kulturhistorisk Museum i Oslo. På samme måte henviser en "B" etterfulgt av nummer til en gjenstand i Bergen Museums' samlinger. "A.nr." etterfulgt av tall betegner en lokalitet i Riksantikvarens kulturminnedatabase *Askeladden* – et register over faste kulturminner i Norge. 21 av steinsetningene jeg har gjenfunnet i fylket er registrert i dette registeret (se kapittel 1.4).

Figur 1: Det kronologiske rammeverket for avhandlingen. Periodeinndelingen for førromersk jernalder er hentet fra Martens (1997), romertid fra Lund Hansen (1987) og folkevandringstid fra Straume (1987).

1.3 Avhandlingens struktur

I den resterende delen av kapittel 1 vil jeg presentere grunnmaterialet for avhandlingen, Aust-Agders steinsetninger, og kort ta for meg forskningshistorien og forskningsstatusen til steinsetningene i Norge generelt. Dette vil danne både grunnlaget og utgangspunktet for mine egne undersøkelser av disse karakteristiske anleggene. Deretter vil jeg i kapittel 2 se nærmere på det teoretiske grunnlaget for avhandlingen, på hvordan steinsetninger som materiell kultur kan brukes til å belyse fortidige forhold, og hvordan problemstillingene i lys av dette skal løses. I kapittel 3 vil jeg så ta for meg min første problemstilling – steinsetningene som kilde til sin sosiale kontekst i Aust-Agder. Dette vil danne grunnlaget for kapittel 4, der jeg skal se nærmere på steinsetningenes meningsinnhold og funksjon innenfor denne konteksten. Kapittel 5 vil fungere både som en avslutning og en oppsummering, der jeg kort skisserer resultatene fra mine undersøkelser.

1.4 Avhandlingens grunnmateriale

Gjennom søk i Riksantikvarens kulturminnedatabase *Askeladden* og i arkeologisk litteratur har jeg funnet 28 sikre eller mulige steinsetninger i Aust-Agder fylke (se tabell 1). 21 av disse er registrert i *Askeladden*, der 16 er registrert som steinsetninger. Av de gjenstående fem er to registrert som tradisjonslokaliteter (anlegg 5 og 7), én som en bautasteinlokalitet (anlegg 23), én som et gravminne (anlegg 4) og én som gravhaug (anlegg 17). De øvrige syv steinsetningene (anlegg 6, 9, 10, 13, 14, 24 og 28) er i hovedsak kjent fra Elizabeth Skjelsvik (1953) og Nicolay Nicolaysen (1866) med senere tillegg (1875:161-162; 1880:287).

Gjennom min materialgjennomgang har jeg funnet at det etter all sannsynlighet er snakk om to ulike typer kulturminner som innbefattes av termen *steinsetning* i Aust-Agder. Den første kategorien, den jeg ønsker å fokusere på, er de forutnevnte gravrelaterte anleggene med en særlig utbredelse i eldre jernalder (Stenvik 2005:353). Den andre kategorien er en type utmarkskulturminne av reiste stein som man ofte finner langs ferdselsveiene i heiene i de indre delene av fylket. Disse inkluderer anlegg som *likhviler*, *brudfølger*, *båser* og *pikkstein*, og blir i folkefortellinger gjerne forbundet med reisen til og fra kirkestedet (Mogstad 2002; 2005). Siden sistnevnte trolig tilhører andre sammenhenger enn anleggene som er hovedfokuset for denne teksten, vil det være nødvendig å skille de to anleggstypene fra hverandre. Dette, i tillegg til at flere av steinsetningene kun er kjent fra vage kilder, eller i dag framstår som svært forstyrrede, gjør at jeg har valgt å dele anleggene inn etter et tredelt

kategoriseringssystem. På denne måten ønsker jeg å sikre at de klareste og best bevarte anleggene blir tillagt den største kildeverdien, og å forhindre at usikre anlegg i for stor grad får fungere som en feilkilde i fortolkningen.

Anlegg nummer	Gårdsnavn/ Stedsnavn	Kommune	Kategori	Utgravd	Tilstand			Rund/Trekant	Mål i meter. Diameter for runde anlegg	Reiste stein i dag	Opprinnelig antall	Hvorav midtstein	Skjelsviks datering (e.Kr.) (Skjelsvik 1953)	Egen vurdering: Gravrelatert anlegg fra eldre jernalder?
					Helt bevart	Noe bevart	Helt borte							
1	Det lange neset	Bygland	1		x			T	2x2x2	3	3	-	-	Nei
2	Neset	Bygland	1				x	R	?	0	?	-	-	Mulig
3	Tveitsfjell	Åmli	1			x		R	9	?	?	-	-	Tvilsom
4	Eppeland	Åmli	1			x		R	?	2	7?	-	-	Tvilsom
5	Harstveit	Åmli	2			x		R	6,5	6	6?	-	-	Trolig
6	Mosvald	Åmli	1				?	R	?	6	-	-	-	Nei
7	Askeland	Åmli	1			x		R	8	7	7?			Mulig
8	Goderstad	Tvedestrand	3	x		x		T	8,5x8,5x9,5	4	4	1	-	Ja
9	Goderstad	Tvedestrand	1				x	R	?	0	?			Mulig
10	Jordkjern	Tvedestrand	1				x	R	?	4+?	-	-	-	Mulig
11	Bråstad	Arendal	2				x	R	?	?	-	-	-	Trolig
12	Nedre Hausland	Grimstad	2			x		R	14,7	7	8	-	-	Ja
13	Hausland	Grimstad	3	x			?	R	13	3?	9	-	200	Ja
14	Hausland	Grimstad	2	x			?	R	8,5	4?	8	-	-	Ja
15	Øvre Hausland	Grimstad	2			x		R	?	3	?	-	-	Trolig
16	Grefstadviga	Grimstad	3	x	x			R	11	10	10	1	350-500	Ja
17	Bringsværmoen	Grimstad	3	x			?	R	16	0?	8	-	200	Ja
18	Vik	Grimstad	3	x	x			R	18,3	9	9	-	-	Ja
19	Fjære skole	Grimstad	3	x	x			R	9	9	9	1	-	Ja
20	Fjæreveien	Grimstad	2	x			x	R	?	0	4+	-	-	Trolig
21	Spedalen	Grimstad	2	x			x	R	11	0	7	-	350-400	Ja
22	Dømmesmoen	Grimstad	3	x	x			T	13,8x13,8x13	5	5	2	200-300	Ja
23	Grøm	Grimstad	2	x			x	T	7,7x8,2x13,2?	0	4?	1?	-	Ja
24	Tønnevoll	Grimstad	1				?	R	?	?	?	-	-	Mulig
25	Havstad	Grimstad	2				x	R	?	0	12		-	Trolig
26	Tjøre	Grimstad	3			x		R	6	6	8?		-	Trolig
27	Havnevåg	Grimstad	3			x		R	10	7	7		-	Ja
28	Bringsvær	Grimstad	2				?	R	?	?	6+			Trolig

Tabell 1: Grunnmaterialet for avhandlingen, steinsetningene i Aust-Agder. Kategori 1-anlegg er markert i grått, mens kategori 2- og 3-anlegg er markert i oransje. Spørsmålsteget betyr at informasjon mangler eller må regnes som usikker, mens plussteget er brukt der det er forholdsvis sikkert at antallet er større enn det som er belagt.

Kategori 1 brukes derfor om anlegg som holdes for å være usannsynlige som gravrelaterte anlegg fra eldre jernalder, og/eller som er svært dårlig belagt. Kategori 2 er noe usikre anlegg som er i såpass dårlig stand at det kan ha konsekvenser for fortolkningen, eller som på annen måte utmerker seg noe negativt. Kategori 3 brukes om anleggene som regnes for å være helt

sikre og godt belagt. En begrunnet vurdering av hvert enkelt anlegg finnes i appendikset bakerst i denne avhandlingen.

En slik kategorisering forutsetter at premisser settes som de ulike anleggene kan vurderes ut fra. Med andre ord bør man ha en idé om hva man leter etter, før letingen begynner. Her vil det være en fare for sirkelslutninger. Velger man for eksempel å karakterisere anleggene ut fra de attributter som anleggene fra Grimstad har til felles, vil resultatet fort bli at kun anleggene i Grimstad deler disse. Nå er imidlertid steinsetningene som anleggstype ganske godt belagt, ikke bare nasjonalt, men også for Aust-Agders vedkommende. 11 av de 28 anleggene i regionen har blitt utgravd, og gjennom disse har man fått et godt innblikk i kulturminnekategorien. Utgravningene har langt på vei bekreftet at de følger samme trend som steinsetningene ellers i landet. Derfor velger jeg å benytte meg av de allment aksepterte kriteriene for steinsetninger skissert i innledningen, som er reiste stein satt med jevne mellomrom på en flate, reist slik at de danner en grunnleggende geometrisk form (rund, oval, trekant eller firkant). I vurderingen av hvert enkelt anlegg har jeg så tatt hensyn til kildegrunnlag, utforming og kontekst, og til innholdet i de tilfellene hvor det har vært tilgjengelig.

1.5 Steinsetninger – en kort forskningshistorie

De eldste forsøkene på å forstå steinsetningene finner vi i de folkelige forestillingene rundt anleggene. Her er det særlig to forklaringer som går igjen. Én går ut på at de skal ha vært dommerringer, en form for domstol fra gammelt av der den anklagede sto i midten av den geometriske formen, og dommerne sto/satt på steinene rundt. Den andre er at de er tingplasser fra hedensk tid, særlige forsamlingssted i landskapet hvor man møttes for å diskutere felles anliggende. Ingen av de to har imidlertid fått særlig stort gjennomslag i den norske arkeologien, og allerede i 1868 avviste Nicolay Nicolaysen dem begge (Nicolaysen 1869:139). Riktig nok har flere argumentert for at enkelte steinsetninger kan ha fungert som tingplasser engang lenge etter at de ble bygd (se Gustafson 1906:139; Wildte 1926; Arne 1938:176; Skjelsvik 1953:215). Få har imidlertid tatt til orde for at dette, eller dommerringer, skal ha vært anleggenes primære funksjon (for unntak, se Lindqvist 1921:95; Sprockhoff 1945:64). Kritikken mot de to fortolkningene har særlig basert seg på distribusjonen av anleggene, der man i enkelte tilfeller finner mange titalls steinsetninger innenfor relativt begrensede geografiske rammer. Dette har man vist til at passer dårlig overens med ideen om

at anleggene skal ha fungert som særlige samlingspunkter i landskapet – en idé som både tingplass- og dommerringforklaringen bygger på (Wildte 1926:214; Skjelsvik 1953:215). Derfor har det isteden vært to andre fortolkninger som har preget den arkeologiske diskursen rundt steinsetningene – at de er hedenske offerplasser eller graver.

1.5.1 Steinsetninger som helligsteder

Ideen om steinsetninger som hedenske helligsteder oppsto på midten av 1800-tallet, da flere prominente figurer i norsk arkeologi gikk inn for at anleggene måtte ses i sammenheng med horger – førkristne helligsteder i friluft for tilbedelse av gudene (se Keyser 1847:90; Munch 1854:159). Dette baserte de på at steinsetningene samsvarte godt med beskrivelsene av horgene i de tidlige middelalderkildene. Synet fortsatte også å stå sterkt tidlig på 1900-tallet, da med talsmenn som Gabriel Gustafson og Harry Fett (Gustafson 1906:139; Fett 1909:3). Utover på 1900-tallet gikk imidlertid ideen tilbake. Dette må trolig ses i sammenheng en stadig voksende skepsis til verdien til de kristne middelaldertekstene som kilde til jernalderens samfunn i dette tidsrommet (Solli 2002:57-59). Med dette kom også en økende skepsis til beretningene om særegne hedenske sakralbygg. Bevegelsen nådde sitt høydepunkt med Olaf Olsens doktorgradsavhandling *Hørg, hov og kirke* (1966), der ideen om egne hedenske sakralbygg som helhet ble avvist. Dermed fikk også fortolkningen av steinsetningene som offerplasser og horger et skudd for baugen (Stylegar 2009a). Etter andre verdenskrig har det derfor vært få arkeologer som har gått inn for at steinsetningene på generell basis må forstås som offerplasser og/eller horg. Isteden har det i de siste 50 årene hersket en generell konsensus om at de må være graver (Stylegar 2009a).

1.5.2 Steinsetninger som graver

Svensken Eirik Fernow skrev allerede i 1773 at de mange steinsetningene som lå rundt om i landskapet i Sverige måtte være gravmonumenter (Arne 1938:166). Likevel var det ikke før de første arkeologiske undersøkelsene av steinsetninger for alvor kom i gang, i løp av andre halvdel av 1800-tallet, at denne fortolkningen for alvor skjøt fart. I Norge ble den store talsmannen for retningen i denne perioden Nicolay Nicolaysen, som også undersøkte en hel del anlegg av denne typen i løpet av sin karriere. I forbindelse med publiseringen av sin utgravning av en steinsetning på Nedre Gran i 1868, den første arkeologisk undersøkte steinsetningen i Norge han kjente til, levnet han liten tvil om at disse karakteristiske steinmonumentene måtte være gravanlegg fra jernalderen (Nicolaysen 1869). Samme år som

Nicolaysen kom også svensken Herman Hofberg frem til samme konklusjon (Arne 1938:166-167). Også han viste da til resultatene fra utgravninger, til funn av brente bein, keramikk og kull i anleggene, og hvordan dette materialet også gikk igjen i gravhauger, røyser og steinlegninger. Med dette ble ideen om steinsetningene som graver også mer etablert i den svenske arkeologien (se for eksempel Sahlström 1924; Arne 1938).

De to fortolkningene – steinsetninger som horger og som graver – levde dermed en stund side om side. Men ettersom man i stadig større grad begynte å gå bort fra horgforklaringen utover på 1900-tallet, ble ideen om steinsetningene som graver stadig mer enerådende. Dette ble underbygget av den stadig økende kunnskapen om anleggene, ikke minst takket være flere og flere arkeologiske utgravninger. Vendingen sees kanskje tydeligst i Elizabeth Skjelsviks hovedfagsoppgave¹ fra 1953; *Steinsetninger og steinlegninger i Norge: et bidrag til deres datering og forståelse* (1953). Verket var det første (og så langt det siste) større norske vitenskaplige arbeidet rettet mot steinsetningene spesielt, riktig nok sett i nær forbindelse med steinlegninger. Her kom hun frem til at det måtte være liten tvil om at anleggene opprinnelig har blitt bygd som graver, selv om hun ikke utelukker at de i enkelte tilfeller også kan ha blitt tillagt andre mer sekundære betydninger (Skjelsvik 1953:214). Dette har siden blitt fastslått på hvordan steinsetningene har blitt forstått, og det fortsetter å være denne man stort sett opererer med også i dag (se for eksempel Stenvik 2005:353; Riksantikvaren 2010).

1.5.3 Steinsetninger som symbol

I løpet av de seneste 10-15 årene har steinsetningene igjen blitt gjenstand for arkeologenes interesse (se for eksempel Kaliff 1997:109-110). Dette må trolig ses i sammenheng med fremveksten av den postprosessuelle arkeologien, og denne retningens helling mot menneskers tanker og intensjoner, og mot fortidens tvetydighet (se Johnson 1999:104). Derfor har fokuset særlig vært rettet mot anleggenes symbolske betydninger. I 2003 argumenterte for eksempel Ellen Grav Ellingsen for at begravelser er av sekundær betydning i enkelte trekantede kulturminner, også steinsetninger. Isteden mente hun de gav mening i en bestemt symbolkontekst som må avsløres for at slike anlegg kunne forstås (Grav Ellingsen 2003:56). Her mente hun at trekantformen kunne forstås som et symbol på det kvinnelige (se også Skjelsvik 1953:220), og at anleggene derfor kan ha blitt brukt i forbindelse med fruktbarhetskult og muligens også seid og magi. Året etter, i 2004, publiserte Anders Andréén

¹ Avhandlingen er registrert i BIBSYS som en magistergradsavhandling, men det står hovedfag på forsiden.

en artikkel der han spurte seg om de trekantede steinsetningene kan være representasjoner av Yggdrasil, noe som han mente å finne belegg for både gjennom anleggenes klare horisontale orientering, og i formsymbolikken (Andrén 2004). Dermed mente han trekantede steinsetninger kan forstås som et kosmologisk nav på gravplassen og i landskapet. I fortsettelsen av dette har både Bjørn Myhre og Håkon Reiersen tatt til orde for at slike steinsetninger på Rogaland muligens kan representere en sentralisering av kultutøvelse og religion i regionen (Myhre 2005a; 2005b; Reiersen 2009:92).

I senere tid har man altså begynt å se et økende fokus mot meningsinnholdet bak steinsetningenes særlige form. Dette er ikke noe snakk om et brudd med gravfortolkningen, men et skifte i fokus fra innhold til utforming. I arbeidet med dette har man særlig fokusert på formen på de karakteristiske trekantede steinsetningene. Andre former, slik som de vanligste runde, har i liten grad blitt underøkt på samme måte. Dermed fortsetter det i stor grad å være et ubesvart spørsmål hva steinsetningenes utforming betydde på en mer generell basis. Dette er altså, grovt skissert, forskningsstatusen når jeg i det følgende vil se nærmere på steinsetningene både som kilde til samfunnet de var en del av, og til meningsinnholdet anleggene i Aust-Agder hadde.

2 Om materiell kultur og habitus, handling og mening

Dagens arkeologi er ikke noe enhetlig fag. Isteden fungerer termen som en samlebetegnelse på en mengde ulike aktiviteter, tilnærminger og mål (Johnsen 1999; Hodder 1999:9; 2001:3-4). Tilstanden henger sammen med at arkeologiens studieområde – fortiden – holdes for å være en situasjonsbetinget og evig sammensatt størrelse. Derfor finnes det ikke én korrekt måte å studere og avdekke den på. Isteden avhenger hvordan man bedriver arkeologi av hvilke aspekter man er ute etter å belyse, og hvordan man velger å forholde seg til sitt studiemateriale. Denne situasjonen har gjort det å redegjøre for sitt eget valg av tilnærming til en viktig del av den arkeologiske kunnskapsproduksjonen. I det følgende vil jeg derfor se nærmere på dette, på hvordan jeg vil tilnærme meg materiell kultur for å belyse fortidige forhold. Deretter vil jeg vise hvordan jeg i lys av dette har tenkt til å bruke steinsetningene til å studere problemstillingene skissert i innledningen (se kapittel 1.1).

2.1 Tingene og fortiden – sinn, kropp og konstanter

Tingene spiller en sentral rolle i arkeologien. Som en av få disipliner uten direkte tilgang til vårt studieobjekt – i vårt tilfelle det fortidige mennesket – er det nemlig gjennom tingene (materiell kultur) vi må gå for å avdekke og forstå fortiden. Derfor er man avhengig av en gitt forståelse av hva tingene uttrykker, av hvordan arkeologiens studiemateriale relaterer seg til fagets studieobjekt, for at arkeologi skal kunne bedrives. I arbeidet med dette har faget lenge tatt farge av en iboende dikotomi i vestlig verdenserkjennelse, nemlig skillet mellom det fysiske og det abstrakte – mellom kropp og sinn. Siden disse gjerne har gått for å være vesensforskjellige størrelser i væren, nærmest hverandres opposisjoner, har man opp gjennom faghistorien søkt etter å forklare både tingene og fortiden som uttrykk for den ene eller den andre (se Kristiansen 1998:118-119; 1999:1; Skjervheim 2002:101). Slik har man i perioder med naturfokus søkt etter å forstå det arkeologiske materialet som uttrykk for naturen og det biologiske mennesket, for det objektive, situasjonsuavhengige og målbare (Johnson 1999:23-24). I motsatt ende av skalaen, i fokuset på kultur, har man særlig vært opptatt av subjektet og sinnet, av det kreative, uberegnelige og situasjonsbetingede individet.

Et grunnleggende problem med slike absolutte holdninger er imidlertid at mennesket både er kultur og natur, både kropp og sinn, og følgelig vil det aldri kunne forklares fullgodt gjennom å kun fokusere på den ene eller den andre (se Kristiansen 1999:6; Skjervheim 2002). Isteden

må størrelsene sees i sammenheng. Menneskesinnet kan nemlig ikke forstås uavhengig av kroppen og den øvrige materielle virkeligheten sinnet eksisterer innenfor. Dette er fordi disse materielle omgivelsene spiller en avgjørende rolle i forhold til hvordan sinnet tenker, og hvordan det forstår både seg selv og sine omgivelser. På samme måte er sinnet selv med på å forme og produsere mange av elementene i de materielle omgivelsene det selv inngår i. Slik skaper og former materien sinnet like mye som sinnet skaper og former materien. Det er i det dynamiske samspillet mellom disse to størrelsene, mellom det fysiske og det abstrakte, at personer og ting blir til. Følgelig er det slik jeg vil tilnærme meg det arkeologiske materielle (tingene) i denne teksten, som produkter av interaksjonen mellom sinn og materie.

I dette samspillet har materien en rekke egenskaper som er uavhengige av det situasjonsbetingede subjektet. For eksempel regner vi grunnleggende kjemiske, fysiske og mekaniske lover som evige størrelser i væren – like sanne i dag som i fortiden. Dette innbefatter også en rekke ”naturgitte” fenomen slik som vær og vind, liv og død, flo og fjære, natt og dag, årstidene og kroppens mest grunnleggende utforming og forutsetninger. Få vil hevde at disse fenomenene var radikalt forskjellige i fortiden, uavhengig av hvordan man som subjekter da så på og forsto dem. Følgelig finnes det en rekke faste størrelser i omgivelsene, herfra kalt *konstanter*, som subjekter og sinn til alle tider har blitt formet av og tillagt mening. Et eiketre kan fungere som et illustrerende eksempel på dette. Eika har en rekke egenskaper uavhengig av oss som subjekter. For eksempel vokser seg stadig større, og dets blader endrer både farge og karakter i løpet av årstidene. Hvordan treet forstås av det sansende sinnet, både i dag og i fortiden, vil derfor ta utgangspunkt i disse egenskapene treet har som konstant. Samtidig vil de samme egenskapene også som del av subjektets omgivelser være med på å forme hvordan sinnet i forstår både seg selv og væren. På denne måten sikrer konstantene, som et sett av grunnleggende referanseholdpunkter i omgivelsene, at vår egen erkjennelse av oss selv og verden aldri vil være vesensforskjellig fra den til fortidige mennesker. Fortidig verdenserkjennelse og fortidige ting er altså ikke et produkt av det absolutte situasjonsbetingede og kreative sinnet, men av et sinn som har blitt strukturert av en rekke faste elementer i omgivelsene og i materien. Dette gjør konstantene til et godt egnet redskap i arbeidet med å tette gapet mellom arkeologiens studiemateriale og studieobjekt, der tingene kan gis mening ved å bli relatert til disse fellesmenneskelige referansepunktene.

De samme konstantene spiller også en mer konkret rolle i forhold til hvordan sinnet interagerer med sine omgivelser. Dette er fordi materielle nødvendigheter både muliggjør og

begrenser sinnets utfoldelse i materien. Et eksempel på dette er den forutnevnte eika, som i seg selv har en rekke kvaliteter som legger føringer og begrensninger på hvordan vi interagerer med den. Ønsker man for eksempel å felle eiketreet behøver man derfor et redskap av en form og av et råstoff som tar hensyn til disse nødvendighetene. Når vi gjenkjenner en flintøks fra steinalderen som en øks, som et redskap til å felle trær, er det således fordi den tilsynelatende har blitt tilpasset disse egenskapene treet har som konstant. Det betyr selvfølgelig på ingen måte at gjenstander i hvert tilfelle må ha vært brukt til formål vi i dag mener de er godt egnet til, der mennesker i fortiden passivt har vært styrt av konstantene og til en hver tid har tilstrevd nyttemaksimering i forhold til disse. Poenget er snarere at treets evige egenskaper er noe man rett og slett ikke kommer utenom, noe som må inkorporeres i et redskap for at det skal kunne interagere med eika som fysisk størrelse. På denne måten vil konstantene også ofte være nedfelt fysisk i tingene – i den materielle kulturen.

Konstantene spiller dermed en viktig rolle i tingenes tilblivelse – som strukturerende forhold bak samspillet mellom materien og sinnet, og som nødvendigheter i materien som begrenser og legger føringer for hvordan dette samspillet foregår. De samme materielle nødvendighetene forholder vi oss til også i dag. Slik fungerer konstantene på sett og vis som en bro mellom oss og de fortidige andre, og en nøkkel til å trenge inn i fortidige forståelsesunivers. Det er derfor med utgangspunkt i konstantene at jeg vil tilnærme meg materiell kultur i denne avhandlingen, der tingene fra fortiden kan gis mening gjennom å relateres til dette grunnleggende settet med referanser mennesker alltid har tatt utgangspunkt i.

2.2 Sosiale strukturer

På samme måte som de materielle strukturene, spiller også sosiale strukturer en sentral rolle i forhold til hvordan individet og sinnet handler og tenker. Verdensforståelse er nemlig ikke noe hvert menneske skaper for seg selv, men noe man i stor grad sosialiseres inn i. Dermed foregår det også her et samspill mellom fri vilje og strukturerende strukturer. Dette samspillet har vært et sentralt tema i arkeologien de siste 20 årene, hvor særlig praksisteoriene til sosiologene Pierre Bourdieu og Anthony Giddens har blitt mye anvendt (se for eksempel Glørstad 1994; Bukkemoen 1996; Olsen 1997:164; Wangen 2009; Hem Eriksen 2010). En av de store fordelene med disse to ligger i deres kombinerings av den frie viljen og de sosiale strukturene i forståelsen av menneskelig handling. Dermed fokuseres det på et dialektisk forhold mellom to. Her er det mange likheter mellom Bourdieu og Giddens, men det er også

forskjeller og da særlig i forhold til hvordan relasjonene mellom strukturene og subjektene forstås. Mens Giddens ser på strukturene som noe som aktivt brukes og manipuleres av aktørene, og som derfor er tilgjengelig for dem, virker de hos Bourdieu i langt større grad på det ubevisste plan (Giddens 1984:26, 28; Moe 1994:214-215; Layder 2006:172-173; Bourdieu 1990:56). Dermed har Giddens strukturer i større grad subjektive trekk enn det vi finner hos Bourdieu. Derek Layder mener grunnen til at Giddens strukturer er så tett knyttet opp til subjektene henger sammen med hans fokus på å ta avstand fra objektivismen, i så stor grad at også de objektive strukturene får et subjektivt preg (Layder 2006:178-179). Slik forsvinner litt av det jeg mener er den store fordel med praksisteoriene, nemlig balanseringen av det subjektive (fri vilje) og det objektive (strukturer). Denne balansen mener jeg Bourdieu i større grad opprettholder. En annen fordel med Bourdieu er at han har utviklet sin praksisteori på bakgrunn av arbeider både blant skriftløse samfunn og i sitt samtidige Frankrike. Dette mener jeg gjør han bedre egnet i studien av fortidige kulturer enn Giddens som i stor grad fokuserer sosiale og samfunnsmessige forhold i vesten i dag. Sistnevnte har selv gjort et poeng av dette, at strukturer trolig var av en mer tradisjonsbundet (objektiv) art i fortiden (Giddens 2001). Derfor velger jeg å basere meg på Bourdieus mer objektivorienterte forståelse av handling for å forstå det sosiales rolle i tingenes tilblivelse.

Pierre Bourdieu la grunnlaget for sin praksisteori gjennom sin idé om *habitus*, eller varige og overførbare disposisjonssystemer (Bourdieu 2006:55). Tanken bygger på at individets handlinger aldri skjer i et vakuum, men alltid innenfor en særlig sosial kontekst. Denne konteksten former hele tiden hvordan enkeltaktøren handler og tenker. Slik sikrer *habitus* at mennesker innad i en sosial gruppe, med de samme delte strukturene, alltid vil være disponert til å handle og tenke på lignende måter (Bourdieu 1990). Disse sosiale strukturene er ikke statiske størrelser slik som konstantene. Isteden er de sosiale konstruksjoner som skapes og opprettholdes av aktørene i det sosiale fellesskapet. *Habitus*en er nemlig et produkt av kollektiv historie, tidligere erfaringer som strukturerer nye erfaringer (Bourdieu 1990:60). Dette skjer ubevisst og uten intensjon eller vilje (Bourdieu 1990:53, 56). Dermed er strukturene noe som i stor grad virker på det ubevisste plan.

Slike sosiale strukturer har eksistert like lenge som mennesker har vært sosiale vesen. Det sosiale mennesket er da også en grunnforutsetning for *habitus*. Det er nemlig gjennom sosialiseringsprosessen, gjennom individers innvielse i og fortsatte interaksjon innenfor et sosialt fellesskap at grunnlaget for felles *habitus* legges (Bourdieu 1995:47). Her danner

strukturene på mange måter selve forutsetningen for det sosiale liv, gjennom å skape en forutsigbarhet i den sosiale interaksjonen. Dette er fordi alle medlemmene i en gruppe vil ta utgangspunkt i gruppens delte ”logikk”. Dermed sikrer habitus at man i sosial omgangen kan ha en forventning til motpartens reaksjon, noe som skaper en trygghet i interaksjon med mennesker fra samme gruppe, og en usikkerhet i interaksjon med ukjente (Bourdieu 1990:55-56). Strukturene opprettholdes gjennom å stadig bli praktisert, slik blir strukturene bekreftet (Bourdieu 1990; 2006:55-57). Dette innebærer at de stadig er i endring i takt med samfunnet ellers. Slik vil sosiale endringer – endringer i habitusen – også hele veien gi seg utslag i hvordan enkeltindividet handler og i ytterste konsekvens tenker.

Interaksjonen mellom sinn og materie har dermed også et sosialt aspekt. Tingene er ikke kun et uttrykk for hvordan enkeltsubjekter har formet og blitt formet av materien, men også for det samfunnet som subjektet er en del av. Det er denne sosiale konteksten som i stor grad former hvordan enkeltsinnet forholder seg til, og bruker materien. Slik kan tingene også forstås som materielle uttrykk for en særlig sosial virkelighet. Det er gjennom slike strukturer – sosiale og materielle – at tingene blir noe mer enn kun et uttrykk for det situasjonsbetingede sinnets absolutte kreativitet, de blir uttrykk for noe mellommenneskelig. Dette er avgjørende for at tingene kan studeres, og for at de i det hele tatt kan gi mening for oss i dag. Derfor er det med utgangspunkt i struktur at vil jeg bruke steinsetningene som kilde til samfunnet de var en del av, og til meningsinnholdet som anleggene hadde her.

2.3 Steinsetninger som kilde til sosiale miljø

Min første problemstilling går ut på hva steinsetningene i Aust-Agder kan fortelle om det sosiale miljøet anleggene var en del av. Med et sosialt miljø mener jeg i denne teksten som en gruppe mennesker med delt habitus, et grunnleggende sett med handlingsstrukturerende strukturer, en *common sense* (Bourdieu 1990:60; 1995). Ettersom aktørene innenfor slike miljø vil ta utgangspunkt i gruppens delte logikk, vil handlingene man foretar seg – også i gjenstandsproduksjonen – samsvare innad i gruppen. Dermed vil særlige sosiale miljø kunne gjenkjennes og studeres på grunnlag av likhetstrekk i det arkeologiske materialet med en begrenset utbredelse i tid og rom. Dette er for så vidt ingen ny idé i arkeologien, hvor man allerede på 1800-tallet gjenfant man det man mente var adskilte grupperinger – kulturer – på bakgrunn av slike avgrensede karakteristikk i den materielle kulturen (Baudou 2004:203; Trigger 1996:123-124). I motsetning til den kulturhistoriske skolen baserer jeg meg imidlertid

på sosiologisk handlingsteori og habitus i min forståelse av disse enhetene, som en konsekvens av sosiale prosesser fremfor iboende egenskaper hos kulturer og ”folk”. Derfor benytter jeg meg også av den mindre betente termen ”sosiale miljø”.

Med bakgrunn i dette kan steinsetningenes særlige konsentrasjon innad i Aust-Agder, til Grimstad, tas til inntekt at det i dette området var hjem til et særlig sett av handlingsstrukturerende strukturer i perioden anleggene ble reist, et særlig sosialt miljø. Dermed vil man gjennom å studere forhold slik som steinsetningenes distribusjon i tid og rom også kunne belyse utbredelsen til miljøet bak. Målet med denne teksten er imidlertid ikke bare å gjenfinne miljøene, men også å belyse aspekter ved disse. Følgelig bør et par ord også sies om dette. For mens enhver form for materiell særegenhet potensielt kan brukes til å gjenkjenne og utpeke et miljø, er det ikke slik at ethvert trekk vil kunne fortelle like mye eller det samme om miljøets karakter. Dette skyldes konstantenes rolle i interaksjonen med materien. Der hvor valg og handlinger kan forklares som en respons på konstantenes nødvendigheter vil vi nemlig være tilbøyelige til å dem i sammenheng med disse, og ikke særlige sosiale strukturer. Det betyr selvfølgelig ikke, som vist i kapittel 2.1, at alt som tilsynelatende kan sies å ha en ”funksjonell” forklaring i hvert tilfelle har sin opprinnelse i dette. Men fordi det motsatte vil måtte belegges ut fra en situasjonsbetinget idéverden vil det letteste alltid være å forklare dem ut fra de tilgjengelige konstantenes egenskaper. Derfor er det først og fremst de gjenstandene og trekkene i den materielle kulturen som vi i dag ikke finner en ”funksjonell” forklaring på som lettest kan brukes som kilde til en særegen fortidig skapt verdensanskuelse, en ren konstruert logikk (se for eksempel Skre 1997:38; Brück 1999). Dette passer godt for materialet i denne avhandlingen, steinsetningene, som tilsynelatende ikke har noen øyeblikkelig funksjonell forklaring. Altså må meningsinnholdet bak disse anleggene heller finnes i den særegne forståelsesverdenen til menneske som reiste dem, i det sosiale miljøets situasjonsbetingede habitus.

2.4 Steinsetninger som kilde til funksjon

Min andre problemstilling går ut på hva for funksjon steinsetningen kan ha hatt innad i dette sosiale miljøet. Også dette vil utforskes med utgangspunkt i Bourdieus ideer om habitus, og gjennom de samme strukturstyrte trekkene som brukes til å gjenfinne sosiale miljø. Som vist i det foregående vil delte trekk i materiell kultur være forankret i en delt bakenforliggende verdensanskuelse, en logikk, som strukturerer valg i gjenstandsutformingen. Dermed vil

mange av utformingstrekkene som utgjør en gjenstand ikke være tilfeldig valgt, men brukt fordi de gir mening i forhold til gjenstandenes tiltenkte funksjon og rolle i væren. For eksempel går reiste stein igjen i alle steinsetningene. Dette kan indikere at disse spilte en rolle i forhold til hvordan steinsetningene som anlegg var tenkt til å skulle. Ved å avdekke og studere slike trekk i gjenstandskategorier, slik som de reiste steinene, vil man derfor potensielt kunne avdekke noen av de hensyne som lå bak at trekkene ble inkludert. Slik vil vi også kunne nærme oss anleggenes tiltenkte funksjon som helhet.

Det å gi mening til slike trekk i materiell kultur er ingen enkel øvelse, for det finnes ikke noe selvfølgelig svar på hva et gitt trekk har betydd. I stedet har de gitt mening i samtidens situasjonsbetingede forståelsesverden. Likevel er ikke denne fortidige verdensanskuelsen som vist helt adskilt fra vår egen, takket være det fellespunktet som de forutnevnte konstantene i væren utgjør. Kroppens grunnleggende utforming, årstidene, natt og dag, opp og ned, liv og død, varme og kulde osv. er som vist alle eksempler på fenomener mennesker også i fortiden måtte forholde seg til. Dermed har de også i fortiden vært viktige i forhold til hvordan man har brukt, forstått og gitt mening til sine omgivelser (se kapittel 2.1). På denne måten vil konstantene kunne brukes til å gi både steinsetningene og deres utformingstrekk mening.

2.5 Fra steinsetning til kunnskap – teorigrunnlaget oppsummert

I min tilnærming til steinsetningene som materiell kultur har jeg altså valgt å fokusere på strukturerende forhold bak tingenes tilblivelse, på hvordan både materielle nødvendigheter og sosiale tilbøyeligheter til alle tider har formet sinnets interaksjon med materien. På denne måten mener jeg at materiell kultur kan brukes til å både belyse sosiale forhold bak tingene, og tingenes meningsinnhold. Steinsetningene i Aust-Agder kan på denne måten forstås som dels uttrykk for et særlig sett av sosiale strukturer delt av et gitt sosialt miljø i Aust-Agder i eldre jernalder. Slik vil de kunne fungere som en kilde til dette bakenforliggende miljøet. Også funksjon vil kunne belyses med utgangspunkt i dette. Materiell kultur innad i sosiale miljø samsvarer fordi de tar utgangspunkt i gruppens delte logikk. Med andre ord materialiserer logikken bak tingene seg i det arkeologiske materialet. Dermed vil strukturene bak steinsetningene kunne fungere som en kilde til deres meningsinnhold og funksjon. Her vil jeg som vist benytte meg av konstantene i omgivelsene til å gi tingene mening, forstått som grunnleggende, mellommenneskelige referansepunkter i væren.

3 Steinsetninger som kilde til sosiale miljø

I dette kapitlet vil jeg se nærmere på den første av avhandlingens to problemstillinger; på hvordan steinsetningene i Aust-Agder kan brukes som kilde til å belyse det sosiale miljøet som reiste dem. Dette gjennom å tilnærme meg det arkeologiske materialet som tildels uttrykk for sosiale strukturer (se også Dobres og Hoffmann 1999:2; Dobres 2000). Slik vil jeg først gjennom å ta for meg steinsetningenes distribusjon og datering i Aust-Agder belyse den konkrete utbredelsen til det bakenforliggende miljøet som produserte dem. Deretter vil jeg ta for meg Fjære i Grimstad, området steinsetningene særlig er sentrert til, og se på hvordan denne plassen til nå har blitt forstått i det aktuelle tidsrommet. Ved å så se dette i sammenheng med steinsetningsmaterialet fra fylket, vil jeg vise hvordan disse anleggene kan brukes til å nyansere vår forståelse av både sosiale forhold Aust-Agder i eldre jernalder generelt, og av det særlige sosiale miljøet i Fjære spesielt.

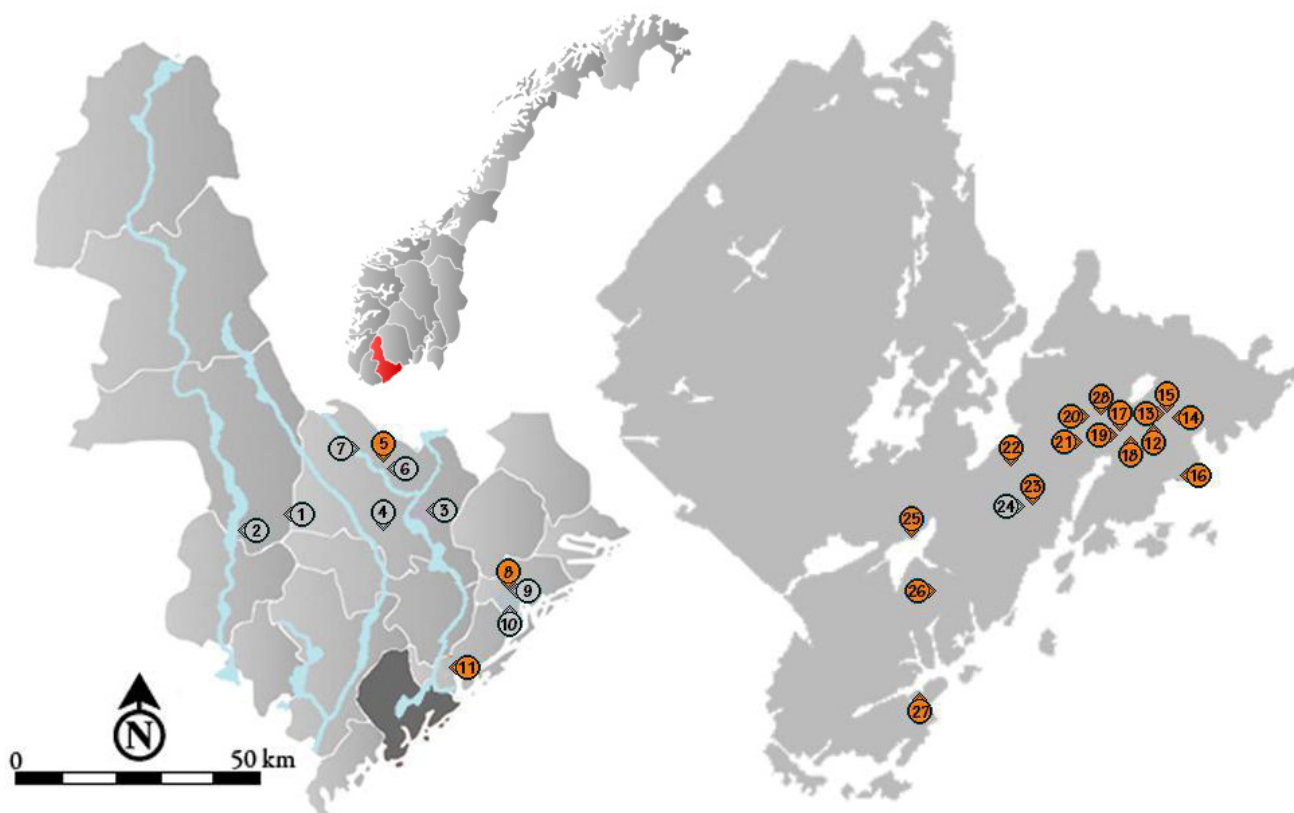
3.1 Steinsetningenes distribusjon og datering i Aust-Agder

Til å begynne med skal altså steinsetningenes distribusjon og datering i Aust-Agder gjennomgås. Gjennom å vise at de har en begrenset utbredelse i tid og rom vil jeg bygge opp under min påstand for at steinsetningene kan forstås som uttrykk for et særlig sett med sosiale strukturer. Samtidig vil jeg også danne et bilde av den faktiske romlige og kronologiske utbredelsen til det bakenforliggende sosiale miljøet som reiste anleggene, noe som vil danne grunnlaget for den påfølgende diskusjonen om steinsetningene som kilde til dette miljøet.

3.1.1 Steinsetningenes distribusjon

Steinsetningene har som vist i innledningen en klar konsentrasjon til området som i dag utgjør Grimstad kommune. Her finner vi 17 av de 28 kjente steinsetningene i fylket (figur 2). Ser vi bort fra kategori 1-anleggene blir konsentrasjonen enda tydeligere, med 16 av 19 anlegg. Også innad i Grimstad later anleggene til å være sentrert, til Vikkilen øst i kommunen. Her ligger de i et belte langs moreneryggen som går gjennom området. Halvparten av alle kjente steinsetninger i Aust-Agder kommer fra dette avgrensede landskapet øst for Grimstad by. Ser vi bort fra kategori 1-anleggene stiger denne andelen til 70 %. Dette samme landskapet har vært gjenstand for mer omfattende arkeologisk aktivitet enn noe annet sted i Aust-Agder. Dermed kunne man spurt seg om den veldige konsentrasjonen av steinsetninger nettopp her gjenspeiler den arkeologiske aktiviteten, og ikke faktiske, fortidige forhold. Dette later imidlertid ikke være noen stor feilkilde for steinsetningenes vedkommende, som oftest står

framme i dagen og er lett gjenkjennelige. Derfor er det ikke primært gjennom utgravninger at kjennskap til slike anlegg har tilkommet. En annen potensiell feilkilde er at stein fra steinsetninger kan ha blitt fjernet i senere tid med større hyppighet andre steder i fylket enn i Grimstad. Heller ikke dette ser jeg imidlertid noen god grunn til. Tvert i mot syntes steinsetninger i mange tilfeller til å nyte større anseelse i sine lokalmiljø enn hva andre typer arkeologiske kulturminner gjør. Trolig skyldes dette at denne anleggstypen, i motsetning til for eksempel de mange haugene og røysene av jord og stein, så tydelig fremstår som en konstruksjon. Derfor er de også i mange tilfeller omgitt av folkelige forestillinger (se kapittel 1.4). Dette mener jeg kan ha bidratt til deres bevaring.

Figur 2: Steinsetningenes distribusjon i Aust-Agder. Kategori 1-anlegg er markert i grått, mens kategori 2- og 3-anlegg er i oransje. Plasseringen er omtrentlig, men viser tendensene i distribusjonen. På kartet over Aust-Agder er Otravassdraget til vestre, Tovdalsvassdraget i midten, og Nidelva til høyre (kartdata: wikipedia.org).

Den store konsentrasjonen av steinsetninger innest i Vikkilen later dermed å gjenspeile faktiske forhold (se figur 2). I dette avgrensede området syntes man i større grad enn ellers i dagens Aust-Agder sett det som meningsfullt og tiden verdt å reise slike karakteristiske anlegg. Dermed later stedet til å ha utgjort kjerneområdet for et særlig sett med delte strukturer, strukturer vi i liten grad finner igjen andre steder i regionen. Vikkilen utmerker seg altså som hjem for en egen habitus – et sosialt miljø – i perioden steinsetningene ble reist

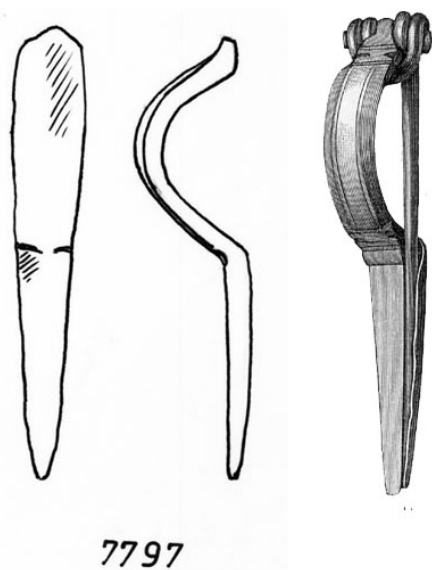
3.1.2 Steinsetningenes datering

Steinsetninger er generelt vanskelige å datere, noe som skyldes at de gjennomgående er svært funnfattige (se for eksempel Sahlstöm 1924:30; Skjelsvik 1953:219). Sjeldent inneholder de annet enn litt kull og beinmateriale. Både kull og bein kan riktig nok karbondateres, men lite materiale har blitt testet på denne måten. Få anlegg har nemlig blitt undersøkt etter at denne teknikken ble et vanlig redskap i arkeologien. Til dels skyldes nok dette at andre kulturminner har vært mer interessante å undersøke siden 1950-tallet, etter at ideen om steinsetninger som funnfattige jernaldergraver ble enerådende. Siden flertallet av dagens utgravninger også er forvaltningsinitierte prosjekter har fokuset dessuten lagt på å bevare denne typen anlegg fremfor å ødelegge dem, fordi de er relativt sjeldne, og fordi de er en svært publikumsvennlig kulturminnekategori. Således er det i hovedsak de få steinsetningene som har produsert diagnostiske gjenstandsfunn som det har vært mulig å datere med særlig presisjon.

I Aust-Agder foreligger derfor konkrete dateringer kun for en håndfull av regionens steinsetninger. Riktig nok har hele 11 av de 28 anleggene blitt utgravd (anlegg 8, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22 og 23), men som med steinsetninger ellers i landet har også funnmaterialet her vist seg å være magert (se tabell 4, side 53). Halvparten av steinsetningene (anlegg 14, 18, 19, 20 og 23) var enten funntomme eller inneholdt kun brente bein og/eller kull og kan derfor vanskelig dateres på innhold (Nicolaysen 1875:161-162; 1876:212-213; 1877:135-136; 1878:254). Av de resterende seks inneholdt fire av anleggene (8, 13, 16 og 22(?)) foruten eventuelt bein og kull også skår etter keramikk (Nicolaysen 1878:254; Skjelsvik 1953:113, 131-132)² I samtlige tilfeller er keramikken datert til eldre jernalder, men kun ved ett av anleggene, anlegg 16, var en nærmere datering mulig. Dette skyldes dekoren på skårene (C8252). Elizabeth Skjelsvik beskriver denne som typisk for slutten av 300-tallet og inn i folkevandringstid, og tidfester derfor steinsetningen til 350-450/500 e.Kr. (Skjelsvik 1953:113). Samme datering kom også Helge Gjessing fram til (Gjessing 1923:32). Skårene ble funnet ved midtsteinen til anlegget, like under torven, og stammer trolig fra to forskjellige, men lignende kar (Nicolaysen 1878:250).

² Anlegg 13 inneholdt for øvrig også kitt etter trekar, men dette er til liten hjelp i forhold til datering. Ved ingen av tilfellene har det vært mulig å avgjøre typen kar skårene kommer fra.

Steinsetningene i Aust-Agder som har inneholdt oldsaker utover keramikkskår, bein og kull er anlegg 17 og 21. Anlegg 17 omkranset det som tilsynelatende har vært en lav steinholdig haug/røys. I midten av denne, rundt en indre midtmarkering med tre stein, ble det påvist fire ulike funnkontekster. I disse ble det foruten brente bein, kull, kitt etter trekar og keramikk til sammen funnet et par stykker jern (C7833), deler av en bøyleformet spenne (C7834) og randen til en skjoldbule (C7835). Likevel er det på grunnlag av keramikken at anlegget har blitt datert. Et av karene er nemlig av samme type som Bøe fig. 10. Karet (C7353) Bøe har tatt utgangspunkt i kommer fra en svært rik romertidsgrav (Bringsvær 1, se side 24) på Bringsvær, kun 700 meter nord for steinsetningen (Nicolaysen 1877:130-131; Bøe 1931:16; Skjelsvik 1953:110). Derfor har det blitt argumentert for at nedgravningssekvensen karet stammer fra må forholdsvis samtidig med graven på Bringsvær, og gjerne enda litt eldre siden skårene stammer fra det som har blitt tolket som en sekundærnedleggelse (Skjelsvik 1953:111-112). Skjelsvik plasserer haugen, Bringsvær 1, til overgangen mellom eldre og yngre romertid. Siden har den imidlertid blitt datert til B2 (se Ilkjær 1990:345; Carnap-Bornheim og Ilkjær 1999:8). Steinsetningen later dermed til å være fra rundt samme periode. De spesielle særtrekkene til anlegg 17, med en lav haug/røys i midten, en indre midtmarkering med tre stein og flere funnkontekster, er forøvrig kun kjent fra ett annet anlegg i regionen – anlegg 13 på Hausland (se Nicolaysen 1877:130-131; 1878:254). Likhetsstrekkene har gjort at disse to anleggene har blitt holdt for å være forholdsvis samtidige (Skjelsvik 1953:114).

Figur 3: Spennen fra anlegg 21, her med Rygh 243 til høyre. (Kilde: Kulturhistorisk Museum, Oslo og Rygh 1885)

Det andre anlegget som har levnet gjenstandsfunn er anlegg 21, der Nicolaysen i midten av steinsetningen fant noe kull og deler av en bronsespenne (C7797) (Nicolaysen 1877:123-124). Spennen er av samme form som Rygh 243 (se figur 3), den kanskje vanligste spennetyper for seneste del av romertid (Solberg 2000:83). Både denne og steinsetningen er følgelig datert til perioden 350-400 e.Kr. (Skjelsvik 1953:115).

Den siste steinsetningen det foreligger en nærmere datering på er anlegg 22 på Dømmesmoen. Funnmaterialet fra selve anlegget var riktig nok magert, kun en flekke (flint), noen kullbiter og noen få stykker varmepåvirket leire (C28377), men like i nærheten har det blitt gjort flere rike funn (Skjelsvik 1953:131-132). Særlig to anlegg skiller seg ut, en bautastein og en steinlegning, som begge befinner seg kun meter sør for steinsetningen. Bautasteinen er sterkt helleformet og reist med bredsiden mot steinsetningen slik at den står på linje med de to midtsteinene og den nordligste omkretssteinen (figur 4). Ved foten var et steinsatt kammer med et leirkar som gravurne (C28378a-g). Urnen inneholdt brente bein (bestemt til å være en kvinne), skår etter enda et leirkar, en bronseplate, en usammensatt kam av horn og en beinnål (Skjelsvik 1953:134-135). Selve urnen beskrives som av en enestående form, med en rett rand som buer svakt rett under randen, og med påfallende flate skår. Likevel har det ikke vært mulig å gjenkjenne grunnformen til karet (Skjelsvik 1953:133). Heller ikke det andre karet i graven, C28378b, lot seg typebestemme. Det gjorde imidlertid restene etter et tredje kar som ble funnet like over gravkammeret (C28378a), og som hadde klare likhetstrekk til Bøe fig. 246. Det andre anlegget ved steinsetningen, steinlegningen, ligger like sørvest for bautasteinen og sør for steinsetningen. Utformingsmessig var den omgitt av en sirkel av lagte stein, 6-7 meter i diameter, og med en lav reist stein som midtmarkering. Også her stammet funnene (C28379) primært fra et ”kammer”, en nedskjæring i auren midt i anlegget, hvor det i tillegg til brente bein også ble funnet blant annet bjørneklør og skår etter en rekke ulike leirkar. Ingen av skårene var mange eller store nok til at de representerte hele kar, noe som kan tyde på at karene ble knust før deponeringen (se kapittel 4.3.2). Likevel var det mulig å typebestemme hvert fall ett av karene, også den med likhetstrekk til Bøe fig. 246. Anlegget var for øvrig også preget av store mengder kull, så store at Skjelsvik mener kremasjonen må ha skjedd på plassen. Både steinlegningen og bautasteinen er på bakgrunn av innholdet datert til yngre romertid (se Skjelsvik 1953:138, 144; Grav Ellingsen 2003). Dermed syntes det rimelig å anta at det samme gjelder for steinsetningen like nord for disse.

Et annet moment som taler for å plassere steinsetningen på Dømmesmoen til dette tidsrommet er dens karakteristiske utforming. Som en trekantet steinsetning med slanke stein, og to midtsteiner som står ovenfor hverandre på linje med én av omkretssteinene, er den nemlig av en særlig type som kun er kjent fra en håndfull andre plasser i Norge. Dette har gjort at disse ulike anleggene har blitt sett i sammenheng (Skjelsvik 1953:145; Grav Ellingsen 2003). Mest kjent er steinsetningen *De fem dårlige jomfruer* på Norheim i Rogaland, hvor det blant annet ble funnet en urnegrav (B5759) med et hemmoorkar – et romersk importert bronsekar – som

urne (Schetelig 1915:29-31). Både i nedleggingskikk og innhold ligner dette funnet svært på de forutnevnte anleggene rundt steinsetningen på Dømmesmoen. Blant annet er det funnet brente bjørneklør også på Norheim, noe som tyder på at man både her og på Dømmesmoen har hatt en tradisjon for å svøpe liket i bjørnefell (Skjelsvik 1953:142; Reiersen 2009:37; Skogstrand 2010:30). Hemmoorkar kjennes dessuten fra en av de rike romertidshaugene på Bringsvær (Bringsvær 5, se side 26) i Grimstad, noe som indirekte kan tyde på en kobling mellom Bringsvær og anlegget på Dømmesmoen. Både steinsetningen på Norheim og den relevante graven på Bringsvær er datert til C1b-C2 (Lund Hansen 1987:435, 439; Reiersen 2009:67). Samlet taler forhold derfor for at anlegget på Dømmesmoen er fra yngre romertid, fra 200- eller 300-tallet e.Kr. (se Skjelsvik 1953:144-145, 1958:14).

Figur 4: Steinsetningen på Dømmesmoen (anlegg 22). Den helleformede bautaen ses like bak de to midtsteinene, på linje med disse og den nordligste omkretssteinen. Mellom den helleformede bautaen, og omkretssteinen lengst borte til høyre, skimtes midtsteinen i steinlegningen (foto: John Atle Stålesen).

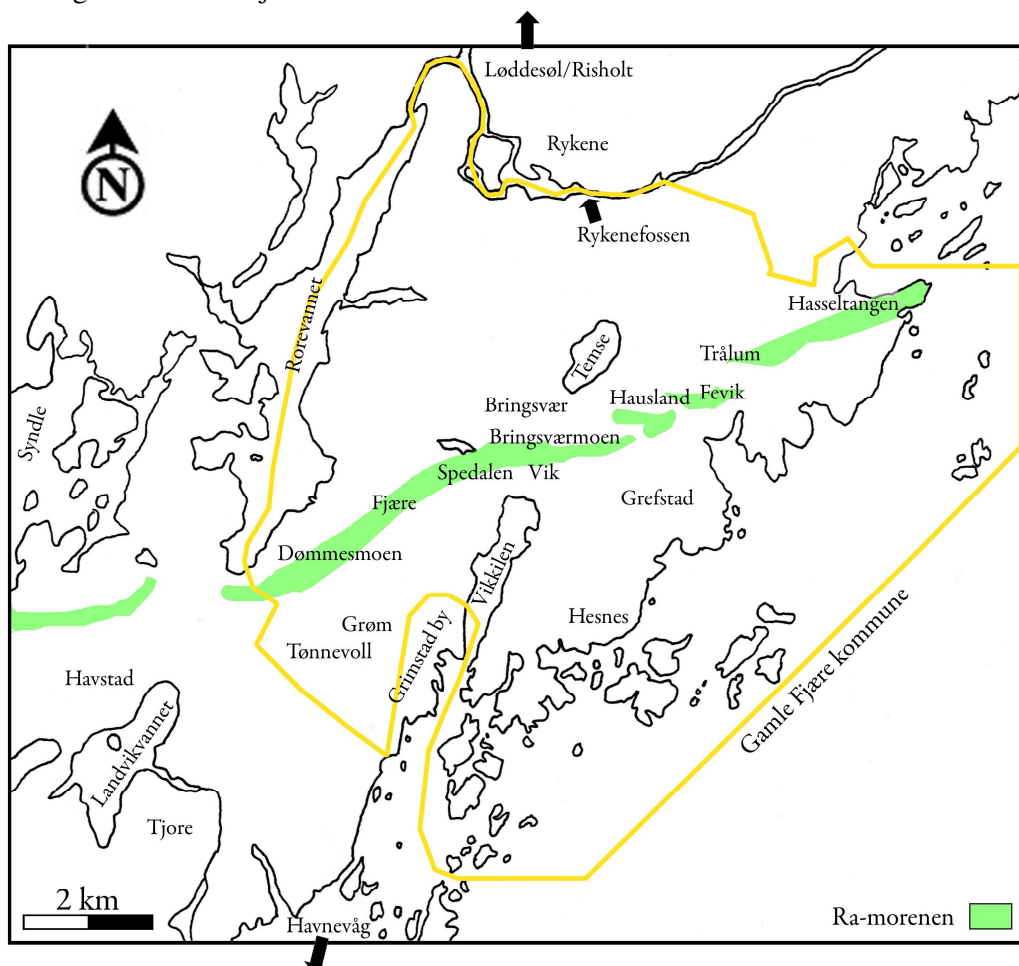
Til tross for et magert dateringsgrunnlag later steinsetningene i Aust-Agder altså å være konsentrert i tid til eldre jernalder. Funn av keramikk i halvparten av de utgravde anleggene (8, 13, 16, 17 og 22(?)) bygger opp under dette, siden keramikkproduksjon i stor grad opphører i Norge mot slutten av folkevandringstid (Bøe 1931:234; Solberg 2000:197). Ingen av anleggene har heller levnet funn som tyder en datering utover denne perioden. Innad i eldre jernalder later anleggstypen å tilhøre den yngre halvdel, noe også steinsetningenes nærhet

til bedre daterte anlegg bygger opp under. Ut fra dateringene vi i dag besitter later det dermed til at steinsetningene i denne regionen har blitt reist en gang etter 100 e.Kr. og fram til senest 500 e.Kr.. Dermed er det i dette tidsrommet at steinsetningene utmerker Vikkilen som et kjerneområdet for en særlig habitus og sosialt miljø.

3.2 Fjære i Grimstad

Utbredelsen til steinsetningene samsvarer godt med den delen av Grimstad som tidligere utgjorde Fjære kommune. Når jeg omtaler stedet som Fjære er det derfor den gamle kommunen jeg sikter til, og ikke det moderne stedsnavnet som i dag i stor grad er avgrenset til området like rundt middelalderkirken. Det var dette landskapet som dannet det geografiske bakteppe for det sosiale miljøet steinsetningene inngikk i. Som plass er Fjære forholdsvis utypisk for fylket. Landskapet er preget av den store Ra-morenen, som etter å ha gått under vann sammenhengende fra Jomfruland utenfor Kragerø til Hasseltangen helt øst i Grimstad, kommer opp igjen fra havet og går tvers gjennom undersøkelsesområdet. Hasseltangen utgjorde da også den østligste delen av Fjære kommune, som har omsluttet ræet fra det kom opp av havet, og hele veien frem til Dømmesmoen i vest. Morenen gjør landskapet i Fjære temmelig flatt sammenlignet med det øvrige Aust-Agder, hvor landskapet er relativt kupert. Dette, sammen med morenejordsmonnet både i og rundt ræet (inkludert breelv- og andre marine avsetninger), gjør stedet godt egnet for jordbruk. Kommunen er i dag den med de største utnyttede jordbruksarealene i fylket (Grimstad kommune 2006:12). Mot nordvest og nord er Fjærelandskapet naturlig avgrenset av Rorevannet, den største av flere betydelige innsjøer i innlandet av dagens Grimstad. Mot nordøst gikk den gamle kommunegrensen langs Nidelva, Aust-Agders største elv. Elven er tilknyttet Rorevannet, men hovedleiet gjør en krapp sving ved Rykene, og renner ut først ved Arendal. Mot sør og sørøst er Grimstadskjærgården og havet. Den store halvøya like sør for Vik danner en beskyttende kil – Vikkilen, som sammen med Grossfjorden former skjermene havner som helt opp til moderne tid har vært viktig for skipsfarten. Også skjærgården rundt har skapt beskyttende forhold for reisende i skipsleden langs norskekysten (se figur 5). Dermed er det med andre ord et område med svært gunstige geografiske betingelser. Det er disse gunstige betingelsene man gjerne har vist til for å forklare hvorfor Fjære utmerker seg som et særlig rikt arkeologisk område, ikke bare på steinsetninger, men også i annet materiale (se for eksempel Myhre 1987:182; Solberg 2000:98). Blant annet finner vi i Fjære den største konsentrasjonen av gravhauger i fylket (se Nicolaysen 1866; Gjessing 1923:29; Skjelsvik 1958:16). Dette vitner alene om at Fjære på et

tidspunkt har skilt seg ut fra områdene rundt, hvor antallet hauger er langt lavere. Likevel er det ikke antallet graver som har vært det viktigste momentet for hvordan Fjære har blitt forstått i arkeologien, men funnene fra disse. Med utgangspunkt i dette materialet, og fremfor alt en håndfull svært rike enkeltgraver, har man ment å utpeke Fjære som et senter både løpet av romertid og i seneste del av vikingtid (se Gjessing 1923; Myhre 1987; Solberg 2000:97; Schou 2007). At et særlig senter skal ha eksistert i Fjære i romertid passer godt overens med det jeg i det foregående har ment å vise, nemlig at Fjære og Vikkilen i denne perioden utmerker seg som hjem til et særlig sosialt miljø. Samsvarenheten i distribusjon, romlig og kronologisk, åpner dermed for at disse to funnkategoriene – rike romertidsgraver og steinsetninger – kan ses i sammenheng, som del av det samme avgrensede sosiale miljøet. Til nå har det vært de rike gravene som har stått i fokus i forhold til hvordan fjæremiljøet har blitt forstått. I det følgende vil jeg derfor kort skissere dette materialet og bildet det har tegnet av plassen i tidsrommet. Deretter vil jeg se nærmere på hva steinsetningene kan fortelle om plassen og samfunnet i Fjæres i romertid.

Figur 5: Kart over Fjære i Grimstad. Her med sentrale stedsnavn, raet og den gamle kommunegrensen markert (figur: John Atle Stålesen).

3.3 Sentrale gravfunn fra Fjære

Gravmaterialet har altså til nå har vært vår viktigste kilde til samfunnet i Fjære i eldre jernalder (se også kapittel 48-49). Spesielt har en håndfull svært rike enkeltgraver på Bringsvær spilt en sentral rolle, tolket som samtidens sosiale elite. Denne eliten har blitt gjenkjent på tradisjonelle eliteindikatorer for perioden; romersk import, glass, edelmetaller (gull og sølv), rav og våpen (se Myhre 1987; Stylegar 2001:46-51; Reiersen 2009). I det følgende vil jeg se nærmere på forekomsten av slike gjenstandskategorier i graver fra området, og på hva de har forteller som samfunnet de inngikk i. Målet er med dette ikke å gjengi absolutt alle funn som møter én eller flere av elitekriteriene, men de som betydd mest for vår forståelse av Fjære i perioden steinsetningene ble reist, og for miljøet som holdt til her. Her faller det utenfor denne avhandlingens rammer å foreta noen stor egenstudie av dette omfattende gjenstandsmaterialet, slik som å typebestemme og datere oldsakene osv.. Isteden vil jeg i hovedsak basere meg på tidligere arbeider der funnmaterialet har blitt behandlet.

3.3.1 Fjære i eldre romertid

Funnmateriale i graver fra eldre romertid er sparsomt, og i den grad anlegg kan dateres til perioden later de kun å inneholde litt brent beinmateriale og keramikk. Først utover i B2 (70 og 150/160 e.Kr.) får vi et anlegg som skiller seg ut, en våpengrav på Bringsvær (Nicolaysen 1876:209-210; Ilkjær 1990:345). Graven, som i denne teksten vil bli omtalt som Bringsvær 1, var en rundhaug med et mindre steinsatt kammer i midten. I denne sto et stort leirkar (C7353) som inneholdt brente bein, en skjoldbule (C7349), to spydspisser (C7347-48), et tveegget sverd (C7346) (alle i jern) og en reimspenne av bronse (C7350). Det er altså det tradisjonelle våpensettet fra perioden vi finner representert i graven (se Solberg 2000:82). Muligens kommer også en annen våpengrav fra denne perioden, fra Hausland (C25962), om lag 100 meter øst for en av steinsetningene på stedet (anlegg 14). Dateringen på anlegget utover romertid er usikker, men blant annet skjoldbule kan tale for at den tilhører den eldre perioden (se Schetelig 1912:52-53). I midten av denne haugen ble det påvist en ovalformet steinlegning, om lag 3 meter lang og litt over 2 meter bred, og i denne ble det funnet en samling brente bein, en spydspiss i jern, en traktformet skjoldbule (som Rygh 218), en klinknagle av jern og keramikkskår etter et kar. Ellers i perioden er det kun gjort mindre funn i Fjære, og til tross for at enkelte av disse også inneholder eliteindikatorer utmerker de seg ikke som særlig rike. Av edelmetaller kjenner jeg for eksempel kun til et lite sølvfunn, en bronsefibul med sølvbelegg (C7809) fra en haug på Vik (Vik 1) (Nicolaysen 1877:126).

Fibulaen tilhører Almgrens gruppe AIV, med en særlig utbredelse i B2 (Almgren 1897:161; Straume 1998). Utover denne utmerket ikke graven seg som særlig rik.

Våpengraver fra romertid, slik som den på Bringsvær og på Hausland, blir som regel sett i sammenheng med et fremvoksende krigerstand i perioden (Hedeager 1990; Finmark 2009:15). Samtidig er de også en indikasjon på et samfunn preget av vold og uro. Spor etter dette sees også ellers i materialet fra perioden, gjennom funnkategorier som bygdeborger, kretstun, naust og store våpenofringer (se for eksempel Ilkjær 1999:27; 2001; Løken 2001; Grimm og Stylegar 2004:113, 125; Finmark 2009). Dermed kan de rike gravene fra eldre romertid fra Fjære, våpengravene, både tas til inntekt for et samfunnet preget av uroligheter, og en økende, men forsiktig, sosial differensiering i Fjære. Dette skjedde samtidig som de første steinsetningene later til å ha blitt reist i området (se kapittel 3.1.2).

3.3.2 Fjære i yngre romertid

I yngre romertid ser vi en markant økning i graver med eliteindikatorer i Fjære, samtidig som også mengden inventar i gravene stiger. Fra den første halvdelen av perioden, 200-tallet, er det særlig seks anlegg som skiller seg ut i undersøkelsesområdet, alle fra samme gravfelt (A.nr. 33159) som Bringsvær 1. Gravene er her nummerert Bringsvær 2, 3, 4, 5, 6 og 7, og tilsvarer Nicolaysens anlegg nummer 1, 2, 4 og 5 fra 1875-sesongen, og 3 og 6 fra 1876-sesongen (Nicolaysen 1876; 1877). Fire av disse seks lå like ved Bringsvær 1, to rundhauger (Bringsvær 2 og 3) og to langhauger (Bringsvær 4 og 5). Bringsvær 2 var som Bringsvær 1 en våpengrav, 15 meter i diameter, men uten kammer. Isteden lå funnene spredt på bunnen, midten i anlegget (Nicolaysen 1876:206-207). Funninventaret inkluderte fire spydspisser (C7322-23, C7325-26) og to tveeggede sverd (C7327-28) av jern, i tillegg til skår etter 11 leirkar (C7312-21), en doppsko i bronse (C7329) og en fingerring av gull (C7331) (se figur 6). Dermed er det to fulle tradisjonelle våpensett representert i graven (se Solberg 2000:82). I tillegg ble det også funnet tre- og neverrester, kull og hvite ”skarpkantede” kvartsstein (Nicolaysen 1876:206-207). Graven har blitt datert C1b (Ilkjær 1990:345). Bringsvær 3 lå om lag seks meter sørvest for toeren, og var 12 meter i diameter. Her ble funnene gjort i et steinsatt kammer midt i haugen, 50 cm i tverrmål, som inneholdt et importert bronsefat (C7309a) (urnen?), en lærpung (C7309b), ulltøystykke (C7310), en sølvspenne (C7310c), to leirkar (C7307, C7308) og en spiralring av gull (C7311) (Nicolaysen 1876:205). Også dette anlegget er datert til C1b (Lund Hansen 1987:435).

Figur 6: Til høyre; ormehodering i gull fra Bringsvær 2 (foto: Anders H. Nilsson, Kulturhistorisk museum, Oslo). Til venstre; en av rosettfiblene i sølv fra Bringsvær 7 (foto: Kulturhistorisk museum, Oslo).

Rundt 16 meter sør Bringsvær 1, og tett ved Bringsvær 2 og 3, lå de to langhaugene Bringsvær 4 og 5. Bringsvær 4 var 11 meter lang, og i overkant av 2 meter bred. Funnene var som i Bringsvær 2 spredd rundt sentrum av haugen, og i tillegg til kull og brente bein ble det funnet et svært stort leirkar (C7332), 17 perler av glass og rav (C7334), en sølvnål (C7335) og to bøylespenner av bronse (C7336, C7337). Det foreligger ingen eksakt datering på anlegget, men sannsynligvis er den samtidig med de øvrige rike gravene den ligger sammen med. Bringsvær 5 lå under meteren unna fireren, og var langt større, 22,5 meter lang og 8,1 meter bred. Tre leirkar ble funnet her, noe nord for midten av anlegget, mens de øvrige funnene stammet fra et steinsatt kammer i midten, 60 cm i tverrmål. Her ble det i tillegg til never, brente bein og hvite kvartsstein funnet et hemmoorkar (importert bronsekar) (C7340), en fingerring av gull (C7345), rester etter minst to store beinkammer (C7341), to spinnehjul av bronse (C7342, C7343) og små uidentifiserte bronsestykker (C7344a-c) (Nicolaysen 1875:208-209). Anlegget er datert til C1b-C2 (250/60-320 e.Kr.) (Lund Hansen 1987:435).

Ytterligere to rike graver er kjent fra dette gravfeltet, fra noe bortenfor de foregående fem anleggene. Disse lå på en del av feltet som siden har blitt overpløyd, noe som gjorde at både tilstand, funn og funnkontekster var svært forstyrrede. I begge tilfeller skal det imidlertid ha dreiet seg om rundhauger. I den ene, Bringsvær 6, ble det funnet stykker etter fire leirkar (C7770-7772), to sølvspenner (C7773; C8212), et metallstykke som muligens kommer fra et belte (i forgylt sølvblikk, og kantet med sølv), et spinnehjul i bronse (C7774), et glassfragment (perle?) og biter av det Nicolaysen gjenkjente som et sølvsmykke (Nicolaysen 1877:118; 1878:241). Spennene er rosettfibler (se Lund Hansen 1995:214) av Almgrens type VII 4 (se figur 6), som gjerne dateres til yngre romertid (Almgren 1897:96-98; Lund Hansen 1995:213). I den andre graven – Bringsvær 7 – lå funnene i en 1,8 meter lang fordypning like ved en jordfast stein. Funnene inkluderte jernredskaper, derav tre kniver (C7777-C7779), et

stykke jernslag og tre spenner av bronse (C7780-82) (Nicolaysen 1877:119-120). Etter utgravningen ble det også funnet en gullberlokk i haugen, hvor hovedpartiet var belagt med parallelt tvunnet gulltråd (C7916) (Nicolaysen 1878:241). Dette funnet indikerer både at graven er en kvinnegrav og at den hører hjemme i romertid. Når er mer usikkert. Den er her henført til yngre romertid på grunn av sin nærhet til den sikrere daterte Bringsvær 6.

De rike gravene på Bringsvær dominerer fjærematerialet fra de opptrer og frem til de opphører engang i løpet av C2. Riktig nok er det også fra andre steder i Fjære gjort funn i graver som møter én eller flere av elitekriteriene, men uten at de markerer seg på samme måte. Her skal det bemerkes at det har vært vanskelig å datere mange av disse anleggene til nærmere enn eldre jernalder. Likevel har sannsynligvis flere av dem tilhørt yngre romertid. Dette gjelder blant annet et våpenfunn fra Vik, Vik 2, der det i en rundhaug ble funnet hele elleve funnkontekster. Fem av disse inneholdt brente bein, mens en av de resterende seks inneholdt et spyd i jern (C8235) (Nicolaysen 1878:246). Fra samme område er det også andre mindre ”elitefunn”, deriblant fra to langhauger. Den ene, Vik 3, inneholdt to ulike kontekster, én blant annet med en bøyelformet spenne og en ring i bronse (C7373)), mens den andre inneholdt fragmenter etter det Nicolaysen mener har vært et sverd (C7374). Dersom sistnevnte stemmer dreier det seg om enda en våpengrav, men ettersom langhauger gjerne har vært forbeholdt kvinner (se Tsigaridas 1998; Damlien 2002) syntes et vevsverd til å være en likeså sannsynlig fortolkning som et våpen. I en langhaug like ved, Vik 4, ble det funnet deler av en av hektespenne i sølv (Nicolaysen 1875:213). Langhaugene sto begge på gravfeltet like ved Fjære skole, ikke så langt fra feltets steinsetning (anlegg 19).

Eliteindikatorer i større mengder er altså i hovedsak samlet i syv graver på Bringsvær i romersk jernalder. Først helt på slutten av yngre romertid, i C3, dukker det igjen opp et gravfunn fra Fjære som i rikdom kan måle seg, denne gangen på Dømmesmoen helt vest i Fjære. Anlegget, herfra omtalt som Dømmesmoen 1 (C34926), var en rundhaug med flere funnkontekster, der en ubrent kvinnegrav spesielt skilte seg ut. Denne inneholdt tre bronsefibler (der én var betydelig større enn de to andre, og dekorert med forgylt sølvblikk), et bronsekjede med hengeblikk, én eller to nåler av bronse, glasskår etter det som kan ha vært et glassbeger, skår etter 15 ulike kar og et halskjede bestående av 114 ravperler, 114 glassperler og 5 bronseperler (Rolfen 1976:16-18). Den største fibelen er datert til C3, mens Perry Rolfen plasserer funnet til rundt 400 e.Kr. (Rolfen 1976:18; Przybyła 2009b:66). Ettersom store perlefunn gjerne holdes for å være karakteristisk for 300-tallet syntes senere

del av C3 til å være en sannsynlig datering (se Engevik 2005:198). Funnet er uten sammenligning i materialet både fra Dømmesmoen og resten av Fjære i denne perioden.

3.3.3 Fjære i folkevandringstid

I folkevandringstid forsvinner de svært rike enkeltgravene fra helt Fjære, og gravene som nå skiller seg ut gjør det på bakgrunn av enkeltgjenstander. Tre hauger på Vik (Vik 5, 6 og 7) fra perioden inneholder for eksempel sølv og/eller glass, men som i periodene før er det kun snakk om begrensede mengder. Rikest var en rundhaug på Vik, Vik 5, 18 meter i diameter, og med et steinsatt kammer i midten (ca 3x0,5 m.). Funnene herfra inkluderte rester etter fem leirkar, en sølvspenne med innlegg av niello og flere spenner (hvorav to korsformede) i bronse (C7376-79). Sølvspennen er en relieffspenne datert til D1, men anlegget som helhet tilhører imidlertid trolig D2 (Kristoffersen 2000:267). Like ved lå rundhaugen Vik 6, som også den inneholdt et steinsatt kammer (1,8x0,6 m.). Her ble det funnet to leirkar (C7359-60), to korsformede spenner i bronse (C7363-64), en glassperle (C7365), en nål i bronse (C7366) og to spinnehjul i kleberstein (Nicolaysen 1875:211-212). Den tredje graven, langhaugen Vik 7, lå et lite stykke fra de to andre, og inneholdt blant annet en sølvspenne (C7372d) (Nicolaysen 1876:213). Våpen kjenner jeg fra to anlegg fra Fjære i perioden. To spyd kommer fra en tre meter lang hellekiste fra Hausland (C23549), mens et enkeltspyd er kjent fra en grav på Trålum (C30488a-f) (Winther 1881). Ingen av anleggene utmerker seg likevel som å være særlig rike, og sammenlignet med gravene fra perioden før må funnmaterialet nå sies å være av en langt mer ordinær karakter. Riktig nok kan et par anlegg på Trålum sies å være noe helt for seg selv. Her skal det blant annet ha stått en haug på hele 47 meter i diameter (Stylegar 2006:28). Innholdet er ukjent, men dersom målene stemmer dreier det seg om en grav det har krevd betydelige ressurser å få reist. Fra samme felt kommer også det som syntes å være blant landets eldste båtgraver, også den datert til folkevandringstid (Larsen og Sollund 2002:19; Winther 1881:101-105)³.

3.4 Romertidssenteret Fjære

På bakgrunn av funnmaterialet skissert ovenfor, og særlig rikdommen representert i de syv gravene fra Bringsvær, har Fjære blitt holdt for å være et maktpolitisk sentrum og hjemsted til en særlig sosial elite i perioden steinsetninger ble reist i området. Muligens ser vi konturene

³ Også på Vik er funnet en grav som kan ha vært en båtgrav. Denne inneholdt levninger etter hest, i tillegg til over 100 klinknagler (Nicolaysen 1876:214). Anlegget mangler datering.

av denne fremvoksende eliten allerede i B2, med våpengraven Bringsvær 1. Likevel er det ikke før på 200-tallet at dette sentret for alvor har sin blomstringstid (Solberg 2000:97). Det er altså i denne perioden, C1b-C2, at Fjære på gravinventaret for alvor utmerker seg på som et senter for noe spesielt i regionen, som hjemsted til et særlig sosialt miljø.

Lignende elitesentre, karakterisert på sin omgang med romersk import, edelmetaller (gull spesielt), drikkeutstyr og våpen, er kjent fra en rekke steder i Norge og Skandinavia i denne perioden (se Myhre 1987; Lund Hansen 1987; 1995; Solberg 2000:93-99; Reiersen 2009; 2010). Særlig importen har spilt en viktig rolle i forhold til hvordan disse har blitt forstått. Ulla Lund Hansen har vist hvordan flyten av slike produkter nordover i Skandinavia har fulgt særskilte mønstre, der spredningen i stor grad har tatt utgangspunkt i et par hovedsentre i Sør-Skandinavia (Lund Hansen 1987:254; 1988:79; Lund Hansen 1995). Dermed skal man i nord ha vært avhengige av sentrene i sør for å få tilgang til prestisjevarer. Importen skal man ha ønsket fordi de var staselige varer og viktige verdighetstegn for eliten. Slik kan de også med tiden ha blitt viktige for opprettholdelsen av maktforhold i samfunnet (se Solberg 2000:90; Hedeager og Tvarnø 2001:117; Gundersen 2007:46). I fortsettelsen av dette har flere, deriblant Lund Hansen selv, argumentert for at det har funnets allianser mellom de ulike romertidssentrene i perioden (Lund Hansen 1995, Storgaard 2001:96; 2003; Reiersen 2009:67). Dette skal ikke bare være synlig på distribusjonen av importmaterialet, men også på særlige verdighetstegn delt innad i disse alliansemiljøene. Rosettfibler og ormehoderinger blir gjerne trukket frem som det kanskje fremste eksemplet på slike verdighetstegn, delt av et særlig nettverk av sentre i Skandinavia, og med hovedsete på Øst-Sjælland og Stevns (Lund Hansen 1995; Storgaard 2003:115; Kudahl 2007:22; Reiersen 2010:67). Siden de to kategoriene også opptrer i graver på Bringsvær har også Fjære blitt sett som del av dette Stevns-orienterte alliansemiljøet (Storgaard 2001:99; Solberg 2000:98; Przybyła 2009a:56).

I Norge finner vi romertidssentrene nesten konsekvent ved utløpet til større vassdrag, hovedtransportåren innover i landet (Myhre 1987; Solberg 2000:99; Teigen 2007:83). Derfor har man ment at elvene, som transportårer og kilde til ressurser, har vært viktige forutsetninger for sentrenes makt og rikdom. Spesielt har utmarksvarene fra heiene og fjellene blitt holdt for å være sentrale. Utmarksvarene skal nemlig ha vært blant de viktigste eksportartiklene fra germanske områder til romerriket (Hedeager 1979; Lund Hansen 1987:261-262). På denne måten har Rorevannets kobling til Nidelva blitt holdt for å være en viktig forutsetning for sentrert og rikdommen vi ser konturene av i gravene fra Bringsvær.

Like nedenfor der Nidelva har sin utstikker inn i Rorevannet finner vi elvas største hinder for videre ferdsel – Rykenefossen. Dermed har det ikke nødvendigvis vært noen omvei å ta turen inn det rolige Rorevannet, og derfra ta turen til Vikkilen og havet over Bringsvær.

De svært rike enkeltgravene opphører på Bringsvær og i Fjære i C2. Dette bruddet skjer samtidig som det også skjedde omstillinger på Stevns, og i alliansenettverket rundt dette senteret (Lund Hansen 1987:260). Bergljot Solberg mener disse to endringene må sees i sammenheng, der Bringsvær mistet sin rolle i nettverket. Når eliten på Fjære samtidig forsvinner mener hun det må forstås som at det særlige sentret i området ikke lenger kunne opprettholdes uten tilknytningen til alliansemiljøet (se Solberg 2000:98). Derfor har man sett frafallet av rike graver i C2 som uttrykk for et brudd i maktsenteret og det særlige sosiale miljøet på plassen i denne perioden. Først i C3 kommer det igjen en iøynefallende rik grav i området, fra Dømmesmoen. Denne skiller seg imidlertid fra gravene fra Bringsvær både på plassering, inventar og gjennom å være ubrent. Dermed syntes den å representere noe nytt i området, nye sosiale strømninger. Ved overgangen til folkevandringstid forsvinner de svært rike enkeltgravene fra Vikkilen igjen.

3.5 Fjære i et større bilde – rike plasser ellers i Aust-Agder

Før jeg ser nærmere på hvordan steinsetningene kan nyansere dette bildet av Fjære i eldre romertid, og av det særlige miljøet som da holdt til her, vil jeg kort ta for meg rike graver andre steder i regionen i det aktuelle tidsrommet. Fjære eksisterte ikke i et vakuum i fortiden, men i en samtidig politisk, økonomisk og sosial kontekst. Følgelig vil også rike graver fra andre steder i fylket være av interesse når Fjære og fjæremiljøet skal forstås, og da ikke minst i forhold til Fjære som senter for noe unikt, for et eget sosialt miljø i regionen. Som vist er det konsentrasjonen av en håndfull rike graver på Bringsvær som har gjort at stedet har blitt gjenkjent som et særlig maktpolitisk senter i perioden. Slik har blant annet Bjørn Myhre spekulert i om Fjære kan ha vært en form for senter for mye av området som i dag er Aust-Agder (se figur 7) i yngre del av eldre jernalder (Myhre 1987; 1991:15). I senere tid har imidlertid flere tatt til orde for en langt mer desentralisert maktstruktur i perioden (se for eksempel Stylegar 2001). Blant dem er Jan Henning Larsen som mener at rike graver andre steder i Aust-Agder kan tyde på at Fjære bare er ett av flere sentre i regionen i perioden (J. Larsen 2003:41). Ved å også ta for meg slike øvrige graver i fylket, og hva disse forteller om sosiale forhold både i Fjære og i Aust-Agder, ønsker jeg dermed å danne et mer korrekt bilde

av den sammensatte sosiale situasjonen i fylket i perioden steinsetningene ble reist, og se

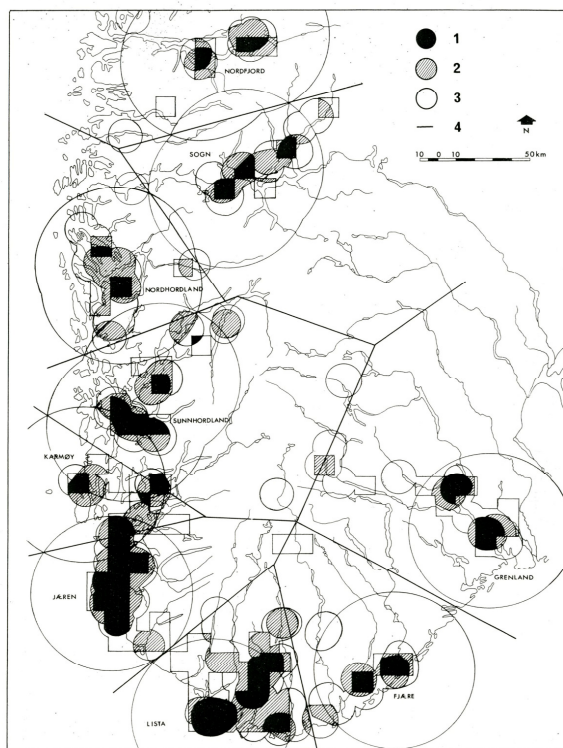

Fig. 7
Centres with finds of bronze vessels, glasses and items of gold.
1 Three categories of objects. 2 Two categories of objects.
3 One category of objects. Hypothetical territories of centres indicated by mid-lines (4).

ideen om Fjære som særlig senter i sammenheng med dette. Deretter vil jeg se det hele i sammenheng med steinsetningene fra fylket, og hva dette materialet kan berette.

Figur 7: Bjørn Myhres hypotetiske sentre i Sør-Norge, basert på tre importkategorier: gull, glass og bronsekar i graver. Linjene mellom sentrene markerer mulige territorier, med Fjære som et foreslått senter for mye av regionen Aust-Agder (kilde: Myhre 1987:178).

3.5.1 Rike funn fra romertid

Lite gjenstandsfunn datert til eldre romertid har gjort i graver fra Aust-Agder utenfor Fjære. Mange av anleggene fra romertid har imidlertid vist seg vanskelige å datere med særlig presisjon, og følgelig kan flere

funn være fra den eldre delen av perioden. Blant annet gjelder dette graver med østlandskar, importerte bronsekar, som urne. Disse karene dateres gjerne til perioden B2-C1, altså på tvers av skillet mellom eldre og yngre romertid (Resi 2006:472). Jeg kjenner til tre slike kar fra det øvrige Aust-Agder, fra henholdsvis Flot i Evje (C7612), Birkeland Vestre i Birkenes (C26398) og Risholt i Arendal (C30448). To av disse gravene har også utmerket seg som rike på andre måter. I karet fra Birkeland Vestre ble det nemlig funnet – blant flere ting – en spenne i sølv, mens karet fra Flot inneholdt en ring i gull. Spennen fra Birkeland var av lignende type som den fra Vik 1. Dette indikerer at også dette funnet er fra B2. Gullringen lot seg ikke datere nærmere. Gullringer med manglende nærmere datering har vi også fra to gravfunn fra Valle kommune, Nomeland (C23019, A.nr. 76549) og Rysstad (C21095). Sistnevnte inneholdt foruten ringen også skår etter fire leirkar, og en skjoldbule, to spyd og kniv av jern. Dette materialet indikerer at funnet hører hjemme i yngre del av eldre jernalder. Fra lenger ned i samme vassdraget, fra Fossevik i Evje (C29487a-v), er det også gjort rike funn fra perioden. I et bekkedar ble det her funnet tre bronsefibulaer, én rosettspenne, 40 hele og en del fragmenter av perler av rav og glass, to ringer av bronse, én ring av sølv, og rester etter det som etter alt å dømme har vært et jernsverd. Rosettfibelen (29487s) er registrert som

av samme type som figur 37 i Vedel (1897), dvs. med tilnærmet firkløverform. Dermed dreier det seg ikke om samme type som fra Fjære, karakteristisk for alliansemiljøet rundt Stevns. Løsfunnene stammer fra samme gravfelt som gravene på Galteland presentert nedenfor. Disse gravene er datert til C3/folkevandringstid. Dette kan tale for at også løsfunnene er fra mot slutten av romertid, men både funnkarakteren og det faktum at det trolig er snakk om innhold fra flere graver som er blandet sammen gjør det vanskelig å datere funnet sikkert. Sikrere datering har et gravfunn med fingerring i gull fra Løddesøl i Arendal. Her dreide det seg om en ring av den karakteristiske ormehodetypen (Lund Hansen 1995:211). Trolig er funnet derfor fra rundt C1b, samtidig med gravene på Bringsvær.

Tiltross for noe problematisk dateringsgrunnlag, ser vi altså at det også finnes enkeltgraver med eliteindikatorer andre steder enn Fjære i Aust-Agder i romertid. Likevel er det fortsatt et stykke opp til rikdommen representert i gravene på Bringsvær. Dette bildet skrifter mot slutten av perioden, fra C3 og utover, da enkeltgraver også utenfor Fjære blir vesentlig rikere. Et særlig kjent anlegg fra denne perioden kommer fra Glamsland i Lillesand, hvor det i midten av en gravhaug ble funnet en 2 meter langt og 0,75 meter bred steinbygd kiste. Denne inneholdt en fingerring i gull (C1932), perler av blått glass og rav (C1933), stykker etter bronsefibulaer (C1934a-b), et glassbeger (C1862) og tre leirkar (C1863-65) (Sistnevnte er Rygh 368) (se Staume 1984:50-51; Lund Hansen 1987:436). Fra noe nord for dette funnet kommer ytterligere to rike funn fra dette tidsrommet, to hauger fra Birkenes. Én er fra Mollestad (C1589-94), og var en våpengrav med et leirkar, ulike bronsebeslag til en slire, en fibula av bronse, og to spydspisser i jern. Det er særlig på våpenutstyret at dette anlegget er datert på (se Illkjær 1990:373). Den andre graven kommer fra Tveide (C14489-14493), hvor en haug med hele fem steinbygde gravkamre ble avdekket (Rygh 1889:160-162). Alle kamrene var rundt 2 meter lange og halvmeteren bred, med unntak av midtkammeret som var 3 meter langt. Rikest var ett av de mindre kamrene vest i haugen. Funnene herfra inkluderte to spenner av bronse (C14489-90), et bronsekjede (C14491-92), små glasskår (C14494), et leirkar (C14493) og en ring (gull) av type Rygh 305. Dette funnet stammer trolig fra engang mellom C3 og folkevandringstid. Det samme gjelder også for en rekke gravfunn fra Galteland i Evje (C11092, C36400, C34327, C34328), der særlig to branngraver skiller seg ut. Den ene av disse, kalt kongshaugen, var en stor rundhaug (nær 30 meter i diameter) undersøkt av Nicolay Nicolaysen i 1882 (se Nicolaysen 1883:18). Inne i haugen ble det blant annet påvist et steinkammer med sider på rundt 0,4 meter, med en vestlandskjele (romersk kar i bronse) fylt med brente bein og oldsaker. Funnet er datert til C3 (Lund Hansen 1987:436). Den andre

haugen lå et stykke nordvest for kongshaugen, og inneholdt flere ulike funnkontekster. Rikest av disse var et brannflak undersøkt av Perry Rolfsen i 1984. Her fant han blant annet minst 9 spillebrikker i bein, rester etter et konisk glassbeger i grønt glass (av hovedtype som Straume 1984:pl. 7), brente bein (kvinne) og bjørneklør (C36400)⁴

3.5.2 Rike funn fra folkevandringstid

Tendensene fra C3 fortsetter inn i folkevandringstid. I denne perioden er det fremfor alt tre graver som skiller seg ut i materialet fra fylket. Den første er fra Skreros i Birkenes, der det i en 7 meter lang og 0,65 meter bred hellekiste i stein ble funnet levningene etter det som trolig har vært en kvinne og et barn (Gjessing 1918; Bagøien 1980). Funnet (C21287, C22140) inkluderte forøvrig skår etter 11 leirkar, syv trekar, tre korsformede spenner av bronse, et hekte og en skjoldformet ”prydelse” av sølv, et svært forseggjort smykkekjede av bronse, flere kniver, pilspisser, en saks, spinnehjul og perler av glass (se figur 8). En lignende grav kommer fra Mjølhus i Froland, hvor det i en i en 2,5 meter lang steinkiste ble funnet 11 leirkar, to par med korsformede spenner i bronse (to større og to mindre), åtte fragmenter av sølvhefter, en forgylt skjoldformet sølvplate (lignende den fra Skreros), fire spinnehjul av kleberstein, en blå perle (glass?) og en bryne (Gjessing 1923:36). Den tredje graven kommer fra Birkeland (C2458-66), og inneholdt blant annet tre korsformede spenner av bronse, en bronsering, fire perler av rav og et større sammensatt bronsesmykke, trolig til å ha rundt halsen eller som del av en beltedekor. Sistnevnte var av samme type som bronsesmykket fra Skreros (som Rygh 273, Gjessing 1923:35). Den store mengden keramikk i to av anleggene, som vi også så i Dømmesmoen 1, er del av en generell tendens i gravskikken fra denne perioden (se kapittel 3.9). Disse har vi flere eksempler på fra fylket. Et eksempel kommer fra Kvåstad i Tvedestrand (C30323), hvor det har blitt funnet en ubrent kvinnegrav med 10 kar (blant annet hankekar og spannformet leirkar), et spinnehjul av kleber, jernfragmenter (inkludert rester etter fem kniver og en klinknagle), bein og et større stykke flint.

Det er interessant å se hvordan de tre rikeste gravene fra denne perioden forenes av enn rekke karakteristiske forhold; det sammensatte bronsesmykket, den skjoldformede sølvplaten (se figur 8) og store hellekister. Et annet moment er at gullet, en viktig tradisjonell elitemarkør, nå glimrer med sitt fraværende i de rikeste gravene i fylket. Likevel er metallet kjent fra andre

⁴ Spillebrikker er også kjent fra en annen haug på samme gravfelt, en grav datert til folkevandringstid (C26476, C26477, C26478). Her var også terninger og en vektskål av bronse (Rygh 181). Fra en annen grav fra samme felt ble blant annet funnet en keramikkopi av et glassbeger (C26474), også denne datert til folkevandringstid.

steder i Aust-Agder fra denne perioden, der det virkelig store funnet er fra Nese i Byglandsfjorden (ikke det samme som Neset som anlegg 2 angivelig skal ha stått på). Her ble det i et løsfunn funnet 17 betalingsringer, en hel del fragmenter av slike, seks gullperler og to små hengesmykker i gull. Metallets samlede vekt er litt over en kvart kilo, 262,5 gram (C13232-13242).

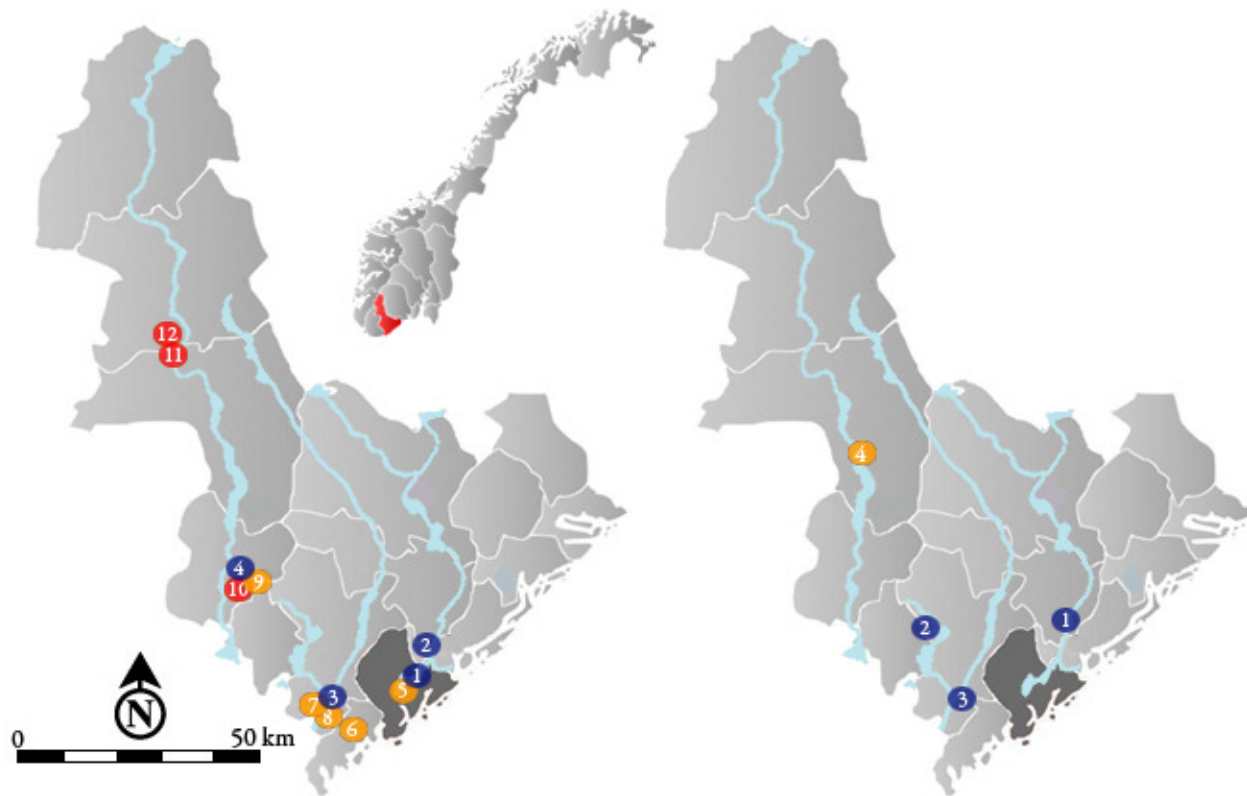

Figur 8: Deler av gravgodset fra Skrerograven (C21287, C22140). På bildet vises både den skjoldformede sølvplaten det er funnet en parallell til på Mjølhus, og typen bronsekjede som også opptrer i graven fra Birkeland (foto: Ove Holst, Kulturhistorisk Museum, Oslo).

3.6 Fjære som senter i en større kontekst

På materialet jeg i grove trekk har skissert ovenfor ser vi altså at rike funn også forekommer utenfor Fjære i romersk jernalder. Dermed framstår ikke Fjære som noe enerådende senter for regionen, men som en av flere plasser i undersøkelsesområdet som utmerker seg på funnrrike graver. Likevel er konsentrasjonen av rike funn særlig stor på Bringsvær, spesielt i C1b. Dermed syntes plassen hvert fall i denne perioden å skille seg særlig ut som et sentrum for noe unikt, og noe vi hittil ikke har funnet paralleller til ellers i regionen. Dette spesielle sentret later som vist til å ha opphørt i C2. I kapitlet om Fjære som romertidssenter ble det

understreket hvordan kontroll over Nidelva kan ha vært en viktig forutsetning for fjæresentrets maktgrunnlag og rikdom. Dette later vi også til å finne bekreftelse på i materialgjennomgangen ovenfor. Nidelva er nemlig den eneste av fylkets tre større elver/vassdrag hvor vi ikke finner rike graver fra romertid (se figur 9). Unntaket er gravene på Risholt og Løddesøl, som begge ligger like ovenfor innløpet fra Nidelva til Rorevannet og Rykenefossen. Disse gravene mener jeg imidlertid kan ses i forbindelse med fjæremiljøet og dets ønske om å kontrollere trafikken i elva, noe spesielt ormehoderingen fra Løddesøl kan tas til inntekt for. Som geografisk senter later dermed fjæremiljøets interessesone til å ha begrenset seg rundt Fjære og opp Nidelva. Andre steder i fylket ser vi konturene av andre sentre, slik som Evje og Birkenes. Også disse ligger i forbindelse med hvert sitt vassdrag; Otra- og Tovdalsvassdraget. Dette bygger opp under ideen om at rikdomssentre i perioden ofte har en forbindelse til elver innover landet (figur 9).

Figur 9: Distribusjonskart over gjennomgåtte rike funn fra romertid og folkevandringstid i Aust-Agder. Kartet til venstre viser funn fra romersk jernalder. Blå markeringer er funn datert til B2, C1 og C2, gule er datert til C3/overgangen til folkevandringstid, mens røde har usikker datering. 1: Bringsværgravene (syv stykker), 2: Løddesøl- og Risholtgraven, 3: Birkeland Vestre, 4: Flot (Evje), 5: Dømmesmoen 1, 6: Vestre Moland, 7: Mollestad, 8: Tveide, 9: Galteland (minst to graver), 10: Rosseland; 11: Rysstad og 12: Nomeland. Kartet til høyre viser distribusjonen av særlig rike funn med en datering til folkevandringstid, blå er graver og gul løsfunn. 1: Mjøllhus, 2: Skrerøs, 3: Birkeland, 4: Nese (Byglandsfjorden) (kartdata: wikipedia.org).

Den første virkelig rike graven lengre opp i Nidelva kommer i folkevandringstid, i Froland. Først da får man en indikasjon på at Bringsvær og Fjæres kontroll over elven har opphørt. At dette ikke skjer tidligere kan være en indikasjon på at området fortsatt var under Fjæres kontroll, selv etter de rike gravene på Bringsvær opphørte. Dømmesmoen 1 må muligens ses i sammenheng med dette – med fortsatt rikdom og kontroll, ett senter, samlet på plassen, til tross for at den også later til å representere noe nytt. Det er dermed først i folkevandringstid at Fjæres posisjon som særlig senter later til å være helt tapt, selv om enkelte anlegg også i denne perioden skiller seg ut, særlig på Trålum. Fra da av er det andre plasser i analyseområdet som dominerer i materialet; Evje, Froland og Birkenes.

Dermed kan både Myhre og Larsen til dels sies å ha hatt rett; Myhre i at Fjære skiller seg ut som et særlig senter for noe spesielt i eldre jernalder, og Larsen i at situasjonen i gravmaterialet ikke er så entydig som Myhres distribusjonskart kan gi inntrykk av. Allerede under Bringsværs storhetstid ble graver med eliteindikatorer reist andre steder i Aust-Agder, og i den seneste perioden – folkevandringstid – later Fjæres overordnede posisjon helt tapt. Det er særlig folkevandringstidsgravene Larsen henviser til når han tar til orde for en desentralisert maktstruktur i Aust-Agder (J. Larsen 2003:41). Oppsummert fremstår Fjære dermed på gravmaterialet som en eller annen form for senter fra andre halvdel av eldre romertid og frem like inn i folkevandringstid, med en særlig interessesfære rundt Fjære og Nidelva. Dette passer svært godt overens med steinsetningene distribusjon både i tid og rom, som vist i kapittel 3.1. Ved å også trekke inn steinsetningene i diskusjonen rundt det særlige senteret og elitemiljøet rundt Fjære vil man få enda en kilde til å nyansere både vår forståelse av det særlige senteret vi ser konturene av i Fjære, og av det overordnede sosiale landskapet Fjære inngikk i og var del av.

3.7 Steinsetninger som ny kilde til fjæremiljøet

De rikeste romertidsgravene på Bringsvær og steinsetningene har etter alt å dømme vært del av det samme særlige miljøet innerst i Vikkilen i romersk jernalder. Koblingen illustreres ikke bare gjennom deres delte utbredelsen i tid og rom, men også gjennom at enkelte gjenstandskategorier, slik som keramikktyper, går igjen på tvers av anleggene. Slik har den eldste daterte steinsetningen i regionen (anlegg 16, Bringsværmoen) blitt tidfestet som samtidig som den eldste rike romertidsgraven i Fjære (Bringsvær 1), til B2. Frem til nå har det i hovedsak vært det rikeste gravgodset som har stått i fokus når Fjære som senter har blitt

tolket. Gjennom dette materialet har man funnet at plassen hadde en særlig posisjon i eldre jernalder, og gjennom samme materiale har også denne posisjonen blitt forsøkt forstått. Særlig importmaterialet har som vist spilt en viktig rolle i dette, der frafallet av importfunn i graver i C2 har blitt tatt til inntekt for at Fjære som senter og hjemsted for et særlig miljø opphørte i denne perioden. Steinsetningene taler imidlertid for det motsatte, for kontinuitet. For mens rike graver opphørte i C2, fortsatte man innerst i Vikkilen å reise de karakteristiske anleggene av reiste stein. Området fortsetter dermed å utmerke seg som tilholdssted for en særlig habitus helt frem til folkevandringstid. Først da slutter Fjære å skille seg ut som sentrum for et særlig sosialt miljø. Dette samsvarer godt med det jeg har ment å vise på grunnlag av rike graver ellers i regionen, der det først er i folkevandringstid at vi får en tydelig indikasjon på at fjæresenteret og dets kontroll over Nidelva opphører. Dermed later verken eliten på Bringsvær, Stevns eller på tilgangen på import til å ha vært avgjørende for fjæremiljøets overlevelse som helhet.

En annen konsekvens av det ensidige fokuset på de rikeste gravene har vært at man har ment at fjæremiljøet i første omgang har vært begrenset til Bringsvær og områdene like rundt. Dette er fordi det kun er her at virkelig rike graver opptrer. Inkluderer vi imidlertid også funnfattige anlegg – steinsetningene – nyanseres også dette bildet. Steinsetningene viser nemlig at fjæremiljøet har strukket seg over morenebeltet langs hele indre Vikkilen (se figur 2). Ser vi for oss at disse ulike gravfeltene representerer mindre sosiale enheter, som gårder (se for eksempel Skre 1998), tegner steinsetningene dermed et bilde av et helt lite samfunn, et fellesskap av gårder i dette området. Nå er det imidlertid ikke slik at samtlige steinsetninger i Fjære ble reist på én gang. Trolig har anleggene spredd seg sammen med miljøet og habitusen, mens andre gravfelt kan ha blitt forlatt av miljøet etter at en steinsetning var blitt bygd. Distribusjonsbildet vi sitter med i dag behøver med andre ord ikke å representere miljøets utbredelse til én gitt tid. Et besynderlig trekk i steinsetningsmaterialet er imidlertid at disse – i motsetning til gravhaugene, gravrøysene og steinleggingene – så godt som aldri opptrer to ganger på samme plass i fylket (se kapittel 4.1.3). Dersom miljøets utbredelse til enhver tid gjenspeiles av nye steinsetninger bygd virker det dermed som om miljøet hele veien har vært på vandring – at det aldri har vært tilknyttet et og samme gravfelt i mer enn én generasjon. Et annet alternativ, som for meg virker mer sannsynlig, er at anleggelsen av en steinsetning på et gravfelt i Fjære har begrenset muligheten/ønsket om å bygge en ny på samme plass – at et gravfelt kunne ha en steinsetning, men ikke flere. I så fall vil det faktum at den eneste steinsetningen på Bringsværmoen ble reist engang rundt 100 e.Kr. ikke utelukke

at det samme miljøet – med mye av det samme tankegodset og handlingsstrukturerende strukturene – holdt til på samme sted også to-tre hundre år senere. Derfor mener jeg hovedinntrykket distribusjonen til steinsetningene tegner av utbredelsen til fjæremiljøet i Fjære i stor grad stemmer.

Steinsetningene viser også at det har funnets sosiale enheter med en tilknytning til fjæremiljøet utenfor kjerneområdet i Vikkilen. Anleggene, forstått som uttrykk for fjæremiljøets særlige habitus, forekommer nemlig også andre steder både i Grimstad og i Aust-Agder. Tre anlegg finnes som vist vest i Grimstad kommune, anlegg 25, 26 og 27. To av disse (anlegg 25 og 27) har ligget like ved vannet. Denne plasseringen skiller seg fra tendensen vi ser i Vikkilen, der alle steinsetningene opptre et stykke inn på land. Dermed later disse utenforliggende steinsetningene til å ha en generell orientering mot sjøen, datidens viktigste transportåre og raskeste veien til Vikkilen (se figur 2). Dette forsterker inntrykket av disse utenforliggende lokalitetene som mindre utposter av fjæremiljøet utenfor kjerneområdet. Ser vi på distribusjonen av steinsetninger utenfor Grimstad ser vi at de har en generell konsentrasjon til oppover Nidelva. Spesielt interessant er steinsetningskonsentrasjonen i Gjøvdal (Åmli), hvor vi med hele tre mulige anlegg finner en av de største konsentrasjonene av steinsetninger i Aust-Agder. Dette kan indikere en kontakt mellom dette tilsynelatende noe avsidesliggendes dalføre, og sentret i Fjære 60 kilometer i luftlinje unna. Kanskje var det derfor fra Gjøvdal og innover at man hentet mye av utmarksressursene som dannet hvert fall deler av grunnlaget for Fjæresentrets rikdom – materialet som ble transportert nedover Nidelva. Kun to forholdsvis sikre steinsetninger ligger ikke ved Fjære eller Nidelva, anlegg 8 og 11. Begge ligger øst for Fjære, i relativt smale dalganger uten noe øyeblikkelig nærhet til naturlige transportruter. Likevel kan steinsetningene tilstedeværelse i seg selv være en indikasjon at menneskene her hvert fall på et tidspunkt har hatt kontakter til fjæremiljøet.

Steinsetningens distribusjon bekrefter dermed det jeg har ment å lese ut fra distribusjonen av rike graver – nemlig at Fjæres interesse- og kontrollsfære i første omgang var rettet mot denne elven. Unntaket er de to mulige steinsetningene i Bygland, begge kategori 1-anlegg. Elisabeth Skjelsvik skal riktig nok også ha kjent til et par sirkulære steinsetninger fra Birkeland/Lillesandområdet. Hun førte imidlertid ikke noen tabell over anleggene, og derfor vet jeg ikke mer om disse enn det som kommer fram fra det lite detaljerte distribusjonskartet i hovedfagsoppgaven (Skjelsvik 1953). Skjelsvik oppsøkte ikke selv flere av anleggene hun tok for seg, men baserte seg også i mange tilfeller på eldre beretninger fra 1700 og 1800-tallet.

Enkelte av disse kildene har jeg funnet at ikke stemmer. Derfor er det ikke sikkert at anleggene hun har markert her vest i fylket faktisk har eksisterer. Et par anlegg her ville uansett ikke endre på den generelle tendensen i distribusjonen i regionen i nevneverdig grad. Alt i alt later dermed andre miljø og habituser til å ha dominert øvrige vassdrag og plasser i fylket (se figur 9).

Til sist viser steinsetningene også at det ikke kun er økonomisk evne som har skilte det særlige miljøet i Fjære ut som noe spesielt i regionen, men også en egen særegen habitus. Altså har ikke området vært et rent økonomisk senter, men også et senter for en egen verdensanskuelse. I fortsettelsen av dette kunne man spurt seg om ikke tradisjonen med å reise graver med mye gravgods i området er et produkt av dette miljøets særlige forståelsesunivers og disposisjoner (se for eksempel Lillehammer 1996:14). På denne måten vil mangelen på tilsvarende rike graver oppover i Nidelva kunne forstås som uttrykk for andre handlingsstrukturerende strukturer, og ikke manglende økonomisk evne. Eksempler på lignende forhold har vi både fra Bygland i Aust-Agder og Missingen i Østfold fra samme periode, der det begge steder er blitt funnet haller av så store dimensjoner at de trolig representerer det øverste sosiale sjiktet i samfunnet (Reitan 2009; Brevik Faanes 2010). Rike romertidsgraver er imidlertid ikke kjent i de to områdene, og lokalitetene ville derfor vært usynlige i en studie hvor man kun tok utgangspunkt i gravmaterialet. Mot en slik potensiell feilkilde vil jeg imidlertid argumentere at rike graver også opptrer ellers i Agder, også på steder hvor vi ikke finner steinsetninger. Tradisjonen med innholdsrike graver syntes dermed ikke å være forbeholdt fjæremiljøets særlige habitus. Det er også slående hvordan Nidelva, som det eneste vassdraget hvor vi ikke finner rike graver fra romertid, også er det samme stedet hvor vi finner steinsetninger. Dersom det var slik at det å reise rike graver var et produkt av fjæremiljøets habitus, er det derfor i Nidelva jeg ville forventet å finne dem. Tross alt tyder materialet på at det var her tankegods fra Fjære i første omgang nådde. Rike graver syntes dermed ikke å være unikt for fjæremiljøet, men heller en skikk koblet til samfunnets øverste sjikt generelt i denne perioden.

3.8 Fjære i Grimstad – hjem til et særlig sosialt miljø i romertid

Bildet steinsetningene og de rike gravene til sammen tegner er altså av et avgrenset sosialt miljø som etablerer seg i Vikkilen engang i løpet av eldre romersk jernalder, etter 100 e.Kr.. Dette ser vi spesielt tydelig på at nye handlingsstrukturerende strukturer da etablerer seg på

plassen, manifestert gjennom steinsetningene. Distribusjonen av steinsetningene viser at kjerneområdet til dette nye sosiale miljøet lå innerst i Vikkilen, men vi finner tilsynelatende strukturene igjen også andre plasser i regionen, og spesielt oppover Nidelva. Flere av disse mener jeg kan forstås som utposter av fjæremiljøet. Ved overgangen inn i yngre romertid begynner én av gårdene innad i miljøet i Vikkilen, Bringsvær, også å utmerke seg på særlig rikt gravgods. Dette har gjort at denne plassen har blitt holdt for å være et maktpolitisk sentrum i perioden, og tilholdssted for en særlig sosial elite (se kapittel 3.4). Denne nye rikdommen er i stor grad konsentrert til denne ene gården. Dermed later det også til å dreie seg om en sosial differensiering innad i fjæremiljøet, der én særlig slekt har skilt seg ut. Det personlige utstyret denne eliten har fått med seg i gravene viser at disse menneskene har hatt kontakter med mennesker i lignende romertidssentre i Skandinavia. Særlig ormehoderingene og rosettfigurlene indikerer dette, at slekten på Bringsvær tilhørte den samme sosiale sfæren som eliten på Stevns på Sjælland. Kontrollen over Nidelva har trolig vært viktig i denne perioden, spesielt som en kilde til utmarksressurser som var ettertraktet blant annet på Stevns. Dette ser vi både på funnet av ormehoderingen på Løddesøl, like ved der hvor Nidelva renner inn i Rorevannet, og på det faktum at rike graver ikke opptrer i dette vassdraget i romertid slik vi ser det ellers i regionen.

Ved overgangen til 300-tallet skjedde det en markant endring i alliansemiljøet Bringsvær var en del av, der den direkte kontakten med Stevns later til å bli brutt (Lund Hansen 1987:260; Solberg 2000:98). Samtidig med dette forsvinner også importmaterialet og de rike gravene fra Fjære. Tar man i betraktning båndene mellom denne eliten og eliten på Stevns, er det klart at hendelsene i Stevns medførte omstillinger i Fjære. Noe miljøbrudd syntes det imidlertid ikke å være snakk om, for man fortsatte å reise de karakteristiske steinsetningene. Med andre ord fortsetter Vikkilen å utmerke seg som et senter for en særlig habitus, et særlig sosialt miljø. Trolig levde dette miljøet i en eller annen form fram til like inn i folkevandringstid. Fra da og utover syntes miljøet inkorporert i de større overordnede strømminger, der de handlingsstrukturerte strukturene endres. Først inn mot folkevandringstid later man altså til å få et virkelig ”brudd” i fjæremiljøet. Dette samsvarer godt med at det først er i denne perioden at vi får virkelig rike graver lenger opp i Nidelva. Først da later altså fjæremiljøets kontroll over vassdraget til å ha løsnet.

3.9 Konturene av en ny sosial hverdag

Endringene vi ser i materialet fra Aust-Agder i C3 og inn i D1 og D2 skjer i en periode preget av store samfunnsmessige omveltninger både i Skandinavia og Nord-Europa (se for eksempel Hedeager 1999a; Hedeager og Tvarnø 2001:107-119; Fredriksen 2002). En sentral hendelse i disse prosessene skal ha vært det endelige bruddet med det gamle stammesamfunnet, til fordel for et nytt sosialt system basert på forbund og allianser mellom enkeltpersoner (Hedeager 1990; Kristoffersen 2000:42; Hedeager og Tvarnø 2001:107). Dermed fikk man en utvikling mot et mer individorientert samfunn enn tidligere, noe som la til rette for et mer hierarkisk samfunn og en tydeligere elitestand (se for eksempel Fredriksen 2002). Den nye elitens makt skal i stor grad ha vært basert på den individuelle herskerens evne til å knytte mennesker til seg i sosiale forbund. Spesielt gjestebudene i elitens haller skal ha spilt en viktig rolle i dette, der herskeren gjennom å by sitt følge og sine allierte på mat, drikke og materielle gaver også satte deltagerne i sosial gjeld til seg selv (Mauss 1995; Dietler 2001:82). Slik ble avhengighetsforhold og lojalitetsbånd i samfunnet skapt og bekreftet (Fredriksen 2002; Hem Eriksen 2010:19). Selve måten disse ressursene ble fortært på skal også ha vært viktige for etableringen av relasjoner mellom deltagerne. Det nye gjestebudet skal nemlig også ha hatt trekk av det Michael Dietler har kalt for det diakritiske gjestebudet (*Diacritical feasts*), der at mat- og drikkekonsumeringen ritualiseres med det formål å naturalisere og bekrefte forestillinger omkring ulikheter i deltagerne rang og status (Dietler 2001:85; se for eksempel Solberg 2000:89; Fredriksen 2002). Gjennom å delta i disse ritualene ble dermed relasjonene i mellom deltagerne stadfestet. Drikkeritualet skal ha hatt en slik rolle i det germanske gjestebudet, der kvinnene, og særlig husfruen, skal ha spilt en sentral rolle (se Enright 1996; Solberg 2000:89; Hem Eriksen 2010:49). Dette har blant annet Michael Enright (1996) ment å kunne påvise med utgangspunkt i tidligmiddelalderske beskrivelser av livet i den germanske hallen. Her skal husfruen ha gått rundt og tilbydd deltagerne å drikke fra et særlig beger i tur og orden. De som ble servert først var de som ble holdt for å ha den høyeste statusen, mens de som hadde den laveste statusen i følget ble servert sist. Slik fikk deltagerne gjennom drikkegildet tildelt sin posisjon innenfor i gruppen, også i forhold til hverandre. Den generelle økningen i drikkeutstyr i graver i romertid har blitt sett i sammenheng med dette, som et uttrykk for gjestebudet og særlig drikkeritualets rolle i det nye hall- og elitemiljøet (Rødstrud 2010:51). Slik har blant annet Morten Hanisch argumentert for at drikkeutstyr i kvinnegraver i denne perioden kan tolkes som en fremheving og tydeliggjøring av husfruens ærefulle rolle i hallen og i drikkeritualet (Hanisch 2002:34; se og Rødstrud 2010:57-58).

Det foregående passer godt overens med endringene vi ser i funnmaterialet fra Aust-Agder i dette tidsrommet. Som vist i de foregående materialgjennomgangene forekommer ikke særlig drikkeutstyr i rike graver før helt mot slutten av perioden, i C3. Tydeligst ser vi dette på de staslige glassbegrene som er kjent fra minst fire anlegg fra dette tidsrommet (Dømmesmoen 1, Galteland, Glamsland og trolig Mollestad). Samtidig ser vi også en endring i keramikken i gravene, hvor ikke bare antall kar øker (se for eksempel Mjølhus, Skreros og Dømmesmoen 1), men også hvor serveringskeramikk slik som tut- og begerformede kar blir vanligere. Denne økningen i drikke- og spiseutstyr (keramikken) generelt, og drikkeutstyr som særegne keramikktypen og glassbegrene spesielt, kan dermed tolkes som uttrykk for et økt fokus på det diakritisk gjestebud slik det er beskrevet ovenfor. Her er det slående hvordan det særlig er i kvinnegravene at vi finner slikt drikkeutstyr i Aust-Agder, ikke minst tatt i betraktning den sentrale rollen kvinnen skal ha hatt i det germanske gjestebudet. Dermed syntes vi altså til å se den nye hall- og elitementaliteten etablere seg i regionen i denne perioden i kjølvanet av Bringsværs fall som overordnet senter i fjæremiljøet.

Dette diakritiske gjestebudet, med fokus på mat og drikke, later allerede til å være etablert i deler av Skandinavia i tidsrommet Vikkilen utmerker seg som hjemsted til et særlig økonomisk senter. Dette ser vi blant annet i gravmaterialet fra Stevns, hovedsentret for alliansenettverket eliten på Bringsvær skal ha vært en del av. Flere rike graver fra dette området har nemlig vist seg å inneholde større mengder mat- og drikkeutstyr, i tillegg til ormehoderingene og rosettfigurlene vi også finner på Fjære (se Lund Hansen 1987:412-413; Solberg 2000:76-77). Til tross for dette er det ingenting i fjærematerialet som tyder på de samme sosiale mekanismene også var i sving i fjæremiljøet og på Bringsvær. Dette ser vi både på det manglende drikkeutstyret før C3, og på at de kostbare ressursene vi finner i gravene (Bringsvær) fra perioden later til å ha forblitt i elitens eie. Altså later ikke prestisjegodset i nevneverdig grad blitt spredt utover i fjæremiljøet eller opp Nidelva for å skape og bygge opp under personlige allianser. Sann sett syntes det til å være en vesensforskjell mellom miljøene og habitusen på Stevns og på Fjære. Dette ser vi også på at gravene på Bringsvær alle er branngraver, også de rikeste. På deler av Stevns blir imidlertid ubrente skjelettgraver vanlige ved inngangen til C1b, slik vi for eksempel ser det på Himlingøje (Lund Hansen 1995:454). Ubrente graver får vi ikke Fjære før i C3, der ett av de tidligste funnene er kvinnegraven i Dømmesmoen 1. Graven er også den første i Fjære hvor vi

for alvor får mye drikkeutstyr i graven. Dermed syntes det til å være en sammenheng mellom de to – ubrente graver og de nye samfunnsstrømmene med fokus på individ og gjestebud.

Det at vi ikke finner spor etter gjestebudet, og den nye hall og elitementaliteten i Aust-Agder før C3, mener jeg taler for at samfunnet fram til da må forstås som uttrykk for den gamle samfunnsformen, som kollektiv holdt sammen av tradisjon og blodsband, og ikke et forbund av individer. Dette underbygges av at fjæremiljøet som helhet i liten grad fremstår som noen form for elitemiljø tilknyttet og avhengig av slekten og sentret på Bringsvær. Likevel syntes det klart at sistnevnte hvert fall i deler av romertid skilte seg ut som et senter for noe spesielt innad i dette fellesskapet, som særlig ressursrike mennesker. Muligens kan vi finne en parallell til situasjonen i landsbyen på Hodde i Danmark, fra like før Kristi fødsel (Hvass 1988). Hodde har blitt holdt for å være det typiske eksemplet på den gamle, kollektivorienterte samfunnsformen (Hedeager og Tvernø 2001:111-112). Likevel har én av gårdene i dette fellesskapet skilt seg ut, både i størrelse og karakter (Hvass 1988). Derfor har beboerne av denne gården blitt tolket som lederne av fellesskapet. Det tidligere stammesamfunnet later således ikke til å ha vært noe rendyrket egalitært samfunn, men et samfunn hvor det fantes muligheter for enkelte personer og slekter til å hevde seg. Kanskje er det dette i ser i fjæremiljøet i C1b, der Bringsvær har fungert som ledere for et kollektivt orientert samfunn – fjæremiljøet. I så fall kan man se for seg at personallianser med eliten på Stevns (sistnevnte baserte seg som vist på personlige forbind og gjestebud i perioden) har vært en viktig del av maktlegitimeringen innad i fjæremiljøet. Dette ville forklart hvorfor de rike Bringsværgravene opphører samtidig som alliansenettverket plassen var en del av falt sammen, og hvorfor fjæremiljøet tilsynelatende ikke har ”falt” sammen med Bringsvær. Samtidig passer også godt overens med hvorfor dette særlige miljøet i Vikkilen forsvinner når det gjør, ved overgangen til folkevandringstid, idet vi tydelig ser fremveksten av den nye mer individfokuserende ideologien og samfunnsformen i gravmaterialet. Det var altså med disse endingene at fjæremiljøet – forstått som en mer kollektivorientert enhet – opphørte.

I innledningen og i kapittel 2 understreket jeg at den samfunnsmessige og sosiale konteksten avgjørende for å forstå materiell kultur – for å kunne gi tingene mening. Etter nå å ha tatt for meg dette – steinsetningenes sosiale kontekst – vil jeg i neste kapittel se nærmere på hva for meningsinnhold som kan ha ligget bak fjæremiljøets steinsetninger. På denne måten ønsker jeg også å gi et bedre bilde av de særegne sosiale forholdene i Fjære fra før de forutnevnte endringene satt inn, og av endringene som førte til at anleggene opphørte.

4 Steinsetningenes funksjon og meningsinnhold

I forrige kapittel har jeg argumentert for at steinsetningene i Aust-Agder kan forstås som uttrykk for en særlig verdensanskuelse, for særlige handlingsstrukturerende strukturer delt av mennesker innad i et sosialt miljø i Vikkilen i romersk jernalder. I denne andre delen av avhandlingen vil jeg gå nærmere inn på hva steinsetningenes funksjon her kan ha vært. Som understreket i kapittel 2 avhenger ens handlinger i gitte situasjoner av hvordan verden oppfattes. Dette gjelder også i utformingen av materiell kultur. Hvordan en kniv formes er for eksempel dypt forankret i hvordan kniven som forestilt objekt skal fungere – hvilke elementer den må inkludere for å oppfylle sin rolle og sin plass i den tenkte væren, og hvordan den skal interagere med materien. Ved å studere og forstå disse ulike utformingstrekkene, og de hensyn og intensjoner som lå til grunn for at de ble inkludert, vil dermed også gjenstandskategorien som helhet kunne forstås (se kapittel 2.4). Slik vil utformingstrekkene som konstituerer en gjenstandskategori kunne brukes til å belyse kategoriens funksjon(er).

Meningsinnholdet bak slike utformingstrekk har vært forankret i et situasjonsbetinget forståelsesunivers. Likevel er ikke betydningen bak trekkene helt utilgjengelig for oss i dag. Verdensanskuelse og -logikk er nemlig ikke kun en konstruksjon av det flyktige sinnet, men skapes som vist gjennom et samspill med en rekke konstanter i væren. Disse størrelsene har man også i fortiden forholdt seg til, og både tillagt mening og blitt formet av. Slik kan konstantene brukes til å gi fortidige valg og handlinger mening. I det følgende vil jeg først foreta en kvantitativ undersøkelse av steinsetningene i Aust-Agder for å avdekke trekkene alle anleggene deler. Deretter vil jeg med utgangspunkt i konstantene forsøke å fortolke disse fellestrekkene, og deres rolle i steinsetningene som helhet. Slik håper jeg å nærme meg noe av det meningsinnholdet som lå bak denne karakteristiske anleggsformen fra Fjæres eldre jernalder.

4.1 Kvantitativ undersøkelse av Aust-Agders steinsetninger

Her vil jeg se nærmere på tre grunnleggende momenter ved steinsetningenes utforming; ytre utforming, plassering (både geografisk og i forhold til andre kulturminner) og innhold. Slik ønsker jeg å avdekke hvilke strukturstyrte hensyn som har ligget bak reisingen av steinsetninger i fylket, trekk som man innad i fjæremiljøet mente at måtte være tilstede for at en steinsetning skulle fungere. Også her vil det, som i kapittel 1.4, være et potensielt

kildekritisk problem forbundet med at undersøkelsesmaterialet er skilt ut på bakgrunn av gitt sett med premisser, en moderne idé om hva som konstituerer anleggsformen. Derfor vil det være en viss fare for at det er våre egne kategoriseringspremisser som gjenfinnes som delte trekk. Igjen mener jeg imidlertid at steinsetningene er et såpass godt belagt fenomen at denne feilkilden må regnes som minimal. At de er et såpass karakteristisk og unikt innslag for kulturminnelandskapet i Fjære spesielt taler også for det dreier seg om en særegen, fortidig konstituert anleggsform. Trekkene gjenfunnet mener jeg derfor vil gjenspeile faktiske, fortidige forhold. Det er heller ikke gitt, i tråd med strukturenes natur, at hva som har konstituert en steinsetning har vært det samme gjennom hele perioden anleggsformen ble reist. Dersom ideene bak anleggene har endret seg over tid, vil ofte også hensynene som har formet utformingen ha gjort det samme (se kapittel 2.2). I så fall vil fellespunktene mellom anleggene være færre enn dersom samme meningsinnhold lå bak. Dateringsholdepunktene innad i Fjærematerialet i dag er imidlertid for dårlige til at også dette vil kunne bli tatt med i vurderingen. Derfor vil jeg måtte gå ut i fra at steinsetningene stort sett var det samme for fjæremiljøet i hele perioden de ble reist.

4.1.1 Ytre utforming

De to mest grunnleggende fellestrekkene i den ytre utformingen til steinsetningene i Aust-Agder er naturligvis trekkene brukt til å gjenkjenne dem; reiste stein og en enkel geometrisk form. Begge finnes representert i alle steinsetningene i fylket, og syntes dermed å være viktige konstituerende element i anleggsformen. Riktig nok var det ikke i alle tilfeller like tydelig om stein var reist eller ikke, og flere steder ble det også funnet liggende stein. Reiste stein var likevel klart i flertall, og spesielt hos kategori 2- og 3-anleggene. At slik steinreisning er noe man aktivt har tilstrevd viser den tidvis omfattende fundamenteringen stein i flere av steinsetningene har. I forhold til geometrisk fasong er det sirkelformen som dominerer, med 24 av 28 anlegg. De er alle mer eller mindre perfekte sirkler. Ingen tilhører dermed kategorien skipssetning kjent fra andre steder i landet (Skjelsvik 1953:195). De minste sirklene (anlegg 5 og 26) har en diameter på rundt 6 meter, mens de største anleggene (anlegg 17 og 18) har en diameter på henholdsvis 16 og 18,5 meter. Brorparten grupperer seg rundt 8-12 meter i diameter. Fire anlegg er betegnet som trekantede, og med unntak av kategori 1-anlegget er alle tilnærmet likebeinte. Dimensjonsmessig er det noe mindre variasjon enn for sirklene, men dette skyldes trolig det begrensede antallet anlegg. Minste sikre trekantede steinsetning (anlegg 8) hadde sider på om lag 9x9x10 meter, mens det største anlegget (anlegg 22) hadde sider på rundt 14x14x13 meter.

Figur 10: Anlegget på Vik (anlegg 18). Her er det opp til observatøren selv å trekke linjene mellom steinene (foto: John Arle Stålesen).

Et spesielt trekk ved den geometriske formen er at den ikke blir fullstendig markert. Det er med andre ord aldri snakk om noen lukket mur – en fullendt geometrisk form – selv om linjen mellom de reiste steinene i enkelte tilfeller er trukket med en fotkjede av lagte stein (se for eksempel anlegg 5, 8 og 22). Isteden står de med betydelige mellomrom, ofte mange meter fra hverandre, slik at det blir opp til observatøren selv å trekke linjene mellom dem (se figur 10). Steinsetningene er dermed utgjort av kun en håndfull reiste stein, selv i de tilfellene hvor diameteren nærmer seg 20 meter. En praktisk forklaring på dette kan være at det ble gjort av hensyn til arbeidsbesparelse, der man kunne oppnå forholdsvis store geometriske former ved kun å reise et fåtalls stein. Like fullt syntes det å være en viktig del av steinsetningene, og noe som forener dem alle. Selv om steinsetningene skulle være en avgrenset flate, skulle de altså også være et åpent rom i landskapet som det har vært lett å krysse inn i (se kapittel 4.4.2).

4.1.1.1 Antall stein

I flere tidligere forsøk på å forstå steinsetningene har man lagt vekt på antallet stein i anleggene. De som har talt for at de er dommeringer har for eksempel vist til at oddetall går igjen, noe som skulle bety at dommerne – representert ved hver sin stein – aldri ville komme fram til en delt avgjørelse. Ingen særlig tallkombinasjon syntes imidlertid å gå igjen mitt

materiale (se tabell 1 i kapittel 1). I stedet strekker antallet seg fra seks til tolv (ikke medregnet eventuelle midtsteiner), og inkluderer både partall og oddetall. Unntaket er de trekantede anleggene som i hvert tilfelle består av tre omkretsstein. Midtstein finnes ved fire, kanskje fem av steinsetningene (anlegg 8, 16, 19, 22 og 23?). Det hersker litt usikkerhet i Grøms tilfelle (anlegg 23). Den fjerde kjente steinen i dette anlegget betegnes nemlig ikke som en midtstein, men det gjøres et poeng ut av at de øvrige steinene danner en tilnærmet likebeinet trekant (Skjelsvik 1957). Dersom det dreier seg om en trekant er det sannsynlig at denne nå manglende steinen var midtsteinen. Det er imidlertid også mulig at det er snakk om en rund steinsetning, der den fjerde steinen var enda en omkretsstein. Ernst Sprockhoff (1945:66) beskriver en rund steinsetning på Tønnevoll i Grimstad. Tønnevold og Grøm ligger ikke langt fra hverandre, og da det ikke er registrert forekomst av reist stein på Tønnevoll, kan det være anlegget på Grøm Sprockhoff omtaler. Midtstein er således kjent ved alle trekantede kategori 2- og 3-anlegg i fylket (2-3 totalt), men kun i totalt to runde anlegg (av 25-26 totalt). Tallene er minimumstall, men det kommer likevel tydelig frem at midtstein har vært en langt viktigere del av de trekantede anlegg, enn hos de sirkulære. Dermed kan midtstein ha vært et konstituerende element for de trekantede anleggene. Likevel syntes det klart at midtstein ikke var nødvendig for steinsetningene som helhet i Fjære.

4.1.1.2 Steintype og -form

Steinene i steinsetningene er i hvert tilfelle naturstein, i liten grad endret av menneskehender (se også Skjelsvik 1953:19). I kun ett anlegg har jeg sett tydelige huggmerker, på de fra Eppeland (anlegg 4). Disse steinene skiller seg imidlertid ut fra det øvrige materialet gjennom å være svært slanke, høye og ensformige, og de syntes derfor å representere noe annet enn det vi finner i steinsetningene ellers i regionen. Man har altså i liten grad tilpasset steinene i anleggene. Isteden har man søkt i landskapet til man har funnet egnede blokker. Dette har utvilsomt krevd ekstraarbeid både i forhold til lokalisering og frakt, spesielt der hvor steinene i anleggene har en særlig karakteristisk karakter (se for eksempel i anlegg 17, 21 og 24). Omkretssteinene og midtsteinene kan både være tydelig helleformede eller avrunde. Ved et par tilfeller forekommer begge (som ved anlegg 8, 15 og 27), mens i andre anlegg brukes den ene eller andre formen konsekvent. Alle tre originalsteinene ved Tjore (anlegg 26) er for eksempel tydelig helleformede, og orientert med bredsiden inn mot midten. Slik har det vært linjer og ikke punkter som har markert sirkelen steinene omslutter. Det er også stor variasjon i dimensjonene på steinene brukt, der de høyeste er på rundt 1,2 meter mens de laveste er rundt 25 cm høye. Oftest er det da en viss samsvarighet i dimensjonene og utformingen på steinene

innad i anleggene. Alle omkretssteinene i anlegg 18 er for eksempel rundt meteren høye, mens alle steinene i anlegg 19 alle er rundt halvmeteren. Ingen særlig form eller dimensjon syntes imidlertid å gå igjen i på tvers av anleggene, utover at det gjerne tydelig kommer frem hvorvidt de er reist. Dermed er forholdsvis runde steiner uvanlige.

4.1.2 Geografisk plassering

Steinsetningene i Aust-Agder, og kategori 2- og 3-anleggene spesielt, forekommer på de samme stedene hvor man ellers finner graver. For Grimstads vedkommende er konsentrasjonen som alt poengtert særlig stor innerst i Vik-kilden, på morenebeltet som går gjennom dette landskapet. Her finner vi anlegg 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24 og 29. Utsyn og innsyn fra disse anleggene er hele veien begrenset. Riktig nok finnes det visuelle relasjoner ved noen av anleggene. Vikkilen har blant annet vært synlig fra anlegg 19 selv med moderat vegetasjon, og havet kan også skimtes fra anlegg 15. Ingen av de to kan imidlertid sies å være klart orientert mot sjøen, og siden liknende forbindelser mangler ved de fleste andre anleggene i området er koblingen trolig tilfeldig. Dette bildet samsvarer i stor grad med situasjonen for steinsetningene også ellers i regionen. Av kategori 2- og 3-anleggene er det bare én som syntes orientert mot noe som helst, anlegg 25, mot Landvikvannet. Riktig nok ligger også anlegg 16 og 27 nær havet, men kun sistnevnte ligger slik i landskapet at havet til dels kan ha vært synlig. Fysiske og/eller visuelle forbindelser til geografiske elementer i landskapet syntes dermed ikke å ha vært noe viktig strukturerende hensyn i forbindelse med anleggelsen av steinsetningene. Derimot syntes det å være en tendens i materialet i forhold til innsyn. Steinsetningene preges nemlig av å ligge på lite framtrede plasser i topografien, en tendens Skjelsvik har vist at gjelder steinsetninger også generelt i landet (Skjelsvik 1953:68). Det later dermed ikke til å ha vært noe poeng å få disse fram og synlige – en offentlig plassering. Om noe later de heller til å skulle ligge litt tilbaketrukket. I landskapstermer preges de altså av en privat plassering, påregnet privat bruk (se Gansum, Keller og Jerpåsen 1997:15). Dette underbygges også av det generelle mangfoldet av steinsetninger rundt om i Vikkilen. En slik tett distribusjon er lite forenlig med at anleggene skal ha vært fungert som særlige samlingspunkt i landskapet (se kapittel 1.5).

4.1.3 Arkeologisk kontekst

Vår kunnskap til Fjæres i romersk jernalder er i stor grad basert tre større gravfeltsundersøkelser, i regi av henholdsvis Nicolay Nicolaysen (Nicolaysen 1876; 1877;

1878), Th. Winther (1881) og Elizabeth Skjelsvik (1958). Særlig utgravningene til Nicolaysen var omfattende, og i løpet av tre korte sommersesonger 1875, 1876 og 1877 fikk han gravd og undersøkt hele 153 anlegg. Syv av disse var steinsetninger. Det som fremfor alt preger disse utgravningene, og da særlig de til Nicolaysen og Winther, var at det i første omgang var de ruvende haugene som sto i fokus. Det har i liten grad blitt gravd utenfor disse. Mindre synlige gravformer, slik som steinlegginger og flatmarksgraver, har derfor i liten grad blitt avdekket og undersøkt i Fjære. Trolig er de derfor underrepresentert i materialet (se Skjelsvik 1958; Larsen og Sollund 2002:18). Også andre kulturminnekategorier – slik som bygninger, åkerfelt, veier og kokegroper – er i liten grad belagt i området. Utvilsomt er de der, noe blant annet funnet av et større kokegropfelt (C51680, A.nr. 128016) like nordvest for et gravfelt på Fevik vitner om (Larsen og Sollund 2002:18). Men fordi slike funn er produkter av nyere tids undersøkelsesmetoder som fortsatt tilhører sjeldenhetene i området, fortsetter det å være resultatene fra de tidlige gravfeltsundersøkelsene man har tilgjengelig. Det er med andre ord dette materialet jeg henvist til i spørsmålet om steinsetningenes arkeologiske kontekst – plasseringen i forhold til andre fortidige fysiske konstruksjoner og strukturer.

Kategori 1	Kategori 2	Kategori 3
I nærheten av kjente graver	I nærheten av kjente graver	I nærheten av kjente graver
Anlegg: 9	Anlegg: 12, 15, 20, 21, 25	Anlegg: 8, 16, 17, 18, 19, 22
Uten kjente graver i nærheten	Uten kjente graver i nærheten	Uten kjente graver i nærheten
Anlegg: 1, 2, 3, 4, 6, 7, 24	Anlegg: 5, 14, 23, 28	Anlegg: 13, 26, 27
Mulig(e) grav(er) i nærheten	Mulig(e) grav(er) i nærheten	Mulig(e) grav(er) i nærheten
Anlegg: -	Anlegg: 11	Anlegg: -

Tabell 2: Steinsetningenes relasjon til andre typer gravanlegg. Anleggene i fet skrift er dem som er igjen dersom man fjerner kategori 1-anleggene, og steinsetninger hvor oversikten over øvrige mulige anlegg er mangelfulle.

Andre kulturminner er kjent i nærheten av 12 av de 28 steinsetningene i Aust-Agder. Fjerner vi kategori 1-anleggene stiger antallet til 11 av 19 – altså til litt over halvparten. Trolig har denne andelen vært enda høyere. Flere av steinsetningene er nemlig kun kjent fra skriftlige beretninger fra 1800-tallet, der man i flere tilfeller kun har tatt for seg enkeltanlegg uten at eventuelle andre anlegg i nærheten har blitt registrert (se for eksempel Faye 1844; Lindstøl 1882; Nicolaysen 1866). Da det heller ikke har lyktes meg å gjenfinne den nøyaktige plasseringen til flere av disse steinsetningene (anlegg 6, 13, 14, 24 og 28) er det et åpent spørsmål hvorvidt kulturminner har funnets i nærheten av disse eller ikke. Fjerner man slike

usikre anleggene, og kategori 1-anleggene, sitter vi igjen med 16 anlegg, hvorav 11 har en sikker forbindelse til andre former for gravminner, og én har en mulig forbindelse. Dermed later ikke koblingen til å være tilfeldig (se og Skjelsvik 1953:66). Den er imidlertid heller ikke gitt, ettersom andre gravanlegg både mangler ved enkelte steinsetninger, og steinsetninger ved enkelte gravanlegg. Ingen steinsetninger er for eksempel funnet på gravfeltet på Bringsvær – presentert i forrige kapittel som kjerneområdet til fjæremiljøet. Nærmeste kjente steinsetning (anlegg 28) lå her om lag 400 meter vest.

Nr.	Gård/sted	Kommune	S	H	L	R	B	Sl	F
8	Goderstad	Tvedestrand	2?			1		2	1
12	N. Hausland	Grimstad	1	1			4		
15	Ø. Hausland	Grimstad	1	4			2		
16	Grefstadviga	Grimstad	1	3		3	2		2
17	Bringsværmoen	Grimstad	1	1					
18	Vik	Grimstad	1	2					
19	Fjære Skole	Grimstad	1	6	2			2	
20	Fjæreveien	Grimstad	1	4					
21	Spedalen	Grimstad	1		1				
22	Dømmesmoen	Grimstad	1	40	3		3+	2	
25	Hafstad	Grimstad	1			1			

Tabell 3: Steinsetningene som står på sikre gravfelt, her med nærliggende kulturminner angitt. Tegnforklaring: S – steinsetning, H – rundhaug, L – langhaug, R – røys, B – enkeltstående bautastein, Sl – steinlegning og F – flatmarksgrav. Sistnevnte brukes for anlegg der ytre markering ikke ble funnet. Plusstegn bak tallet viser at det finnes indikasjoner på at det har vært flere, mens spørsmålstegn markerer usikker informasjon.

Ser vi nærmere på hva for typer kulturminneformer som ligger på samme felt som steinsetningene er det særlig runde gravhauger som går igjen (se tabell 3). Disse finnes nær ni av elleve anlegg. Dominansen må trolig ses i sammenheng med haugenes dominerende posisjon i Fjærematerialet som helhet. Nest vanligst på gravfeltene med steinsetninger er bautasteiner, som finnes representert ved minst fire av lokalitetene. Gravrøyser, langhauger og steinlegginger er alle er kjent ved tre gravfelt med steinsetning. Det kan igjen bemerkes hvordan steinsetningene så godt som aldri opptrer sammen i materialet på Fjære, heller ikke på samme gravfelt. Dette samsvarer med en generell tendens for denne anleggstypen i Norden – de opptrer sjeldent i større ansamlinger (se Sprockhoff 1945:64; Andrén 2004:408; Myhre 2005:7a). Dette momentet skiller steinsetningene fra de øvrige gravuttrykkene i bruk i Fjære i romertid.

Figur 11: Steinsetningen på Grefstadviga (anlegg 16). Bak steinsetningen, litt til venstre, står en stor og kraftig helleformet bautastein, slik som på Dømmesmoen. Ytterligere en slik bautastein skal ha stått like til venstre for denne, noe nærmere steinsetningen. Til høyre er en hytte. Under oppføring av denne fant man en flatmarksgrav (foto: John Atle Stålesen).

Det later også til å være et visst mønster i forhold til hvilke av anleggstypene på gravfeltet steinsetningene finnes i nærmest forbindelse til. Fire av anleggene (15, 17, 18 og 20) gjennomgått ovenfor har rundhaug som nærmeste kulturminne, et tall som er overraskende lavt tatt i betraktning hvor dominerende haugmaterialet er på Fjære – også på gravfeltene med steinsetning (tabell 3). Isteden er det de mindre utbredte gravanleggskategoriene (steinlegninger og flatmarksgraver) som, der hvor de kjennes, særlig syntes sentrert til rundt steinsetningene. Disse forekommer på fire av gravfeltene presentert ovenfor, og i nær hvert tilfelle ligger de tett inntil feltets steinsetning. Ved tre av tilfellene er det faktisk disse typene kulturminner som har ligget steinsetningen nærmest (anlegg 8, 16 og 19). Også sterkt helleformede bautastein later til å ha en spesiell kobling til steinsetningene. Jeg funnet to-tre slike stein i mitt materiale – én sikker og én sannsynlig bautastein fra Grefstadviga og den forutnevnte bautasteinen fra Dømmesmoen. I hvert tilfelle har disse steinene stått med bredsiden klart orientert mot feltets steinsetning (se figur 4 og 11).

Oppsummert syntes altså steinsetningene ofte å opptre sammen med andre gravformer, og da særlig i forbindelse med andre karakteristiske branngravsgravformer (flatmarksgraver og

steinlegninger). Her må det understrekes at steinsetningene ble gravd på samme måte som haugene, alltid innenfor sirkelen og med et særlig fokus på sentrum av anleggene. Konsentrasjonen av mindre synlige gravformer rundt disse anleggene syntes dermed ikke å være forbundet med at steinsetningene ble gravd på noen særlig spesiell måte. Flatmarksgraver og steinlegninger er begge gravformer som trolig er underrepresentert på gravplassene i Fjære. Dermed er det mulig at de finnes i forbindelse med flere av fylkets steinsetninger enn hva gjennomgangen ovenfor viser.

4.1.4 Indre attributter

Over halvparten av kategori 2- og 3-anleggene er utgravd, og gjennom disse har man fått et godt innblikk i hva steinsetningene inneholder. I tabell 4 har jeg skjematisk forsøkt å gjengi resultatene fra disse utgravningene. Her kommer det klart frem at de innvendig utviser en langt større variasjon enn utvendig. Likevel er det også fellestrekk. Viktigst av disse, og som ikke kommer frem av den forutnevnte tabellen, er at de gjennomgående er svært grunne. For anlegg 22s vedkommende var for eksempel aldri snakk om mer enn 15-30 cm ned før man kom til urørt grunn (Skjelsvik 1953:132). De fleste av de utgravde steinsetningene (syv av elleve) ble gravd under oppsyn av Nicolay Nicolaysen. Derfor er informasjon om eventuelle kulturlag ytterst sparsomme. Det samme gjelder også for forhold slik mengden bein gravd frem. Isteden er det hva som er funnet i anleggene og deres funnkontekster vi vet noe om. Da dette er informasjon som er tilgjengelig for alle anlegg med unntak av én (anlegg 20), er det med utgangspunkt i dette jeg vil basere denne gjennomgangen av steinsetningenes indre karakteristikk.

Tre steinsetninger (anlegg 18, 20 og 23) inneholdt ingen indre funnkontekst, og funnene som eventuelt er gjort i dem var spredt i løsmassene til anleggene (Nicolaysen 1875:161; 1876:135, 136). Også i anlegg 13, 14, 16, 17, 19, 21 og 22 ble funn gjort i løsmassene, men her lå de i bevarte konsentrasjoner. Dermed syntes de å stamme fra intensjonelle deponeringer i anleggene. Ni slike kontekster er kjent i materialet. Ofte opptrer de nær midten av steinsetningen, om lag en meter eller to unna denne (se Nicolaysen 1878:250-254). Kun ved ett av tilfellene, kontekst 1 i anlegg 21, skal imidlertid funnet være gjort i den faktiske midten (Nicolaysen 1877:123-124). Brente bein er det vanligste innholdet og opptrer i fem av ni kontekster. Dernest kommer keramikk som opptrer i fire kontekster, og kull og draktutstyr (spenner) som begge er kjent fra to. Ved enkelte tilfeller har disse funnkontekstene ligget under fyllmassene, mens i andre tilfeller har de ligget i denne. Sistnevnte er blant annet tilfelle

for kontekst 1 og 2 i anlegg 17. Her må deponeringene ha skjedd etter at fyllmassene var på plass, eller mens fyllmassene ble deponert. Flere av deponeringene kan derfor ha skjedd etter at anleggene sto klare.

Nummer	Gård/sted	Kommune	Spredt kull	Funnkontekst			Funn							
				Ansamling	Grop	Kammer	Kull	Brente bein	Keramikk	Draktutstyr	Våpen	Ukjent jern	Flint	Kitt (trekar)
8	Goderstad	Tvedestrand			x			x	x					
8	Kontekst 1	-	-		x			x	x					
13	Hausland	Grimstad	x	x	x	?		x	x					x
13	Kontekst 1	-	-	x				x						x
13	Kontekst 2	-	-		x	?		x						x
14	Hausland	Grimstad	x	x				x						
14	Kontekst 1	-	-	x				x						
16	Grefstadviga	Grimstad		x			x		x					
16	Kontekst 1	-	-	x			x							
16	Kontekst 2	-	-	x					x					
17	Bringsværmoen	Grimstad	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
17	Kontekst 1	-	-	x				x	x			x		
17	Kontekst 2	-	-	x				x	x	x	x			
17	Kontekst 3	-	-		x		x	x						x
17	Kontekst 4	-	-			x		x						x
18	Vik	Grimstad	x											
19	Fjære skole	Grimstad		x		x		x						
19	Kontekst 1	-	-			x		x						
19	Kontekst 2	-	-	x				x						
20	Fjæreveien	Grimstad	?											
21	Spedalen	Grimstad		x			x			x				
21	Kontekst 1	-	-	x			x			x				
22	Dømmesmoen	Grimstad	x	x					?					
22	Kontekst 1	-	-	x					?					
23	Grøm	Grimstad						x					x	

Tabell 4: Funn fra steinsetninger i Aust-Agder. Sort felt viser funnene i anleggene oppsummert, mens de ulike kontekstene er særlige funnkonsentrasjoner innad i anleggene. Dersom kontekst for funn ikke er markert, er det fordi funn var spredt i løsmassene. Jeg har også skilt mellom spredt kull generelt i anleggene, og kull når det opptrer i særlige konsentrasjoner.

Den andre funnkontekstkategorien er groper i undergrunnen. Siden disse ligger under fyllmassene kan de ha blitt deponert før jordmassene kom på plass. Det er heller ingenting i veien for at også disse kan dreie seg om deponeringer fra etter at anlegget sto ferdig, at man kun har gravd litt dypere i de forholdsvis grunne anleggene. Tre slike groper er kjent i materialet, der to er tvilstilfeller; kontekst 1 i anlegg 8 og kontekst 2 i anlegg 13. Anlegg 8 var nemlig forstyrret av tidligere gravning, mens kontekst 2 i anlegg 13 i tillegg til å være en grop

også syntes å ha karakteristikkene til et kammer (Nicolaysen 1878:254). Brente bein fantes i alle gropene, mens keramikk fantes i to kontekster og det samme gjorde kitt etter trekar. Alle lå de tilnærmet i midten av sine respektive anlegg (Nicolaysen 1876:130-131; 1878:254).

Den siste funnkontekstkategorien er kammer. Slike er kjent fra to anlegg, 17 og 19, i tillegg til det forutnevnte mulige kammeret i anlegg 13. I hvert tilfelle er det funnet brente bein i disse. I tillegg ble det i anlegg 17 funnet kitt etter trekar. Begge kamrene var plassert i midten av anleggene. Dette syntes dermed til å være et fellestrekk mellom disse og gropene i undergrunnen, de opptrer begge i sentrum – i fokuspunktet til den geometriske formen. I motsetning ligger de løse ansamlingene som vist oftest rundt. Kamrene og gropene inneholder også i hvert tilfelle brente bein (100 %), mens dette kun fantes i halvparten av kontekstene i løsmassene (56 %). Til tross for at materialet er for lite og for dårlig belagt til å si noe sikkert, syntes det altså til å være en tendens i materiale der kamrene og gropene i større grad enn de løse ansamlingene later til å være en innkorporert del av anleggene som helhet.

Ser vi på funnmaterialet fra steinsetningene under ett er kull den vanligste funnkategorien. Dette opptrer i én eller annen form i syv av de elleve anleggene. Hvorvidt kull ble funnet i anlegg 20 er usikkert, da denne ble gravd på lokalt initiativ to år (i 1873) før Nicolaysen begynte sine undersøkelser i området. De konkluderte kun med at den ikke inneholdt noe av interesse (Nicolaysen 1875:161). Den nest vanligste funnkategorien er brente bein. Dette er funnet i seks av anleggene, og i varierende mengde. Her skal det bemerkes at beinmaterialet ikke er artsbestemt, og at det derfor ikke nødvendigvis dreier seg om menneskebein. Ved flere anledninger andre steder i landet har bein fra steinsetninger vist seg å stamme fra dyr (Grav Ellingsen 2003:25-26). Ser man kullet og beinmaterialet opp mot hverandre, er det også interessant hvordan disse to funnkategoriene ofte opptrer uavhengig av hverandre. Kull i graver har nemlig gjerne blitt tolket som rester etter likbålet som har fulgt med levningene i graven. Forutsatt at årsaken ikke ligger i bevaringsforholdene virker det dermed som om de to kategoriene ikke har vært så avhengige av hverandre som man hittil har antatt (se også Gansum og Østigård 2004:66, 72-74). Etter brente bein er keramikk også en relativt utbredt funnkategori, kjent ved halvparten av anleggene (fire, kanskje fem av elleve). I hvert tilfelle er det kun snakk om skår, hele kar har ikke blitt funnet bevart fra steinsetningene i fylket. En mulig årsak til dette er at disse karene har vært mer utsatt for elementene, for vann og frost, enn det kar dypere nedi jordhauger har vært, men det er heller ikke uvanlig å finne deler av allerede knuste kar i anlegg fra eldre jernalder (Wangen 2009:78). Øvrige funnkategorier

opptrer i under halvparten av tilfellene, og har derfor oftere blitt utelatt enn inkludert. Følgelig later de til å være av liten betydning for byggingen og bruken av steinsetningene.

Det er slående at de to mest funnrike anleggene, 13 og 17, er de to eneste der det er registrert en haug i midten. Fordi disse skiller seg fra de "rene" steinsetningene syntes funnmengden her å være knyttet til haugen som anlegg og ikke steinsetningene. Steinsetningene i Aust-Agder er altså, som ellers i landet, gjennomgående funnfattige, der den vanligste funnkategorien er kull. Bein opptrer overraskende sjeldent tatt i betraktning at steinsetninger gjerne tolkes som graver, og er kun representert ved halvparten av anleggene. Derfor kan man spørre seg om det er belegg for å kalle dem for gravmonumenter. I det følgende vil jeg se nærmere på dette momentet, på hva beinmengden i gravene kan fortelle om steinsetningene, graver og gravfeltene generelt i Fjære i perioden. Deretter vil jeg i lys av dette ta for meg de gjennomgåtte fellestrekkene til anleggene og hva disse kan ha betydd.

4.2 Graven som individets hvilested

Som mennesker benytter oss av en rekke begreper i vår streben etter å orientere oss i våre omgivelser, til å gi mening til det vi sanser og erkjenner. Et slikt begrep er *graven*. I det man kaller et monument for en grav definerer man også langt på vei dens funksjon og dens meningsinnhold (Nyland 2003:50-52). Man ser for seg et stille og statisk monument, et siste hvilested for et individ. Derfor har gravbegrepet i stadig større grad blitt problematisert i arkeologien. Særlig i forskningen på eldre jernalder har problemstillingen vært aktuell. Mange av "gravene" fra denne perioden mangler nemlig regelrett menneskebein, mens mengdene i mange av de tilfellene der hvor de forekommer sjeldent er så store at de representerer hele det beinmateriale som ville blitt igjen etter en kremasjon (Holck 1986; Kaliff 1997:69; Mansrud 2004:31; Bukkemoen 2006:38). Dermed samsvarer funnbildet i mange tilfeller dårlig med våre forestillinger og forventninger om hva en grav skal være. Flere har derfor argumentert for at mange av disse anleggene må ha hatt andre betydninger (se for eksempel Gansum 2002; Grøtberg 2010:61). Forfedrekult trekkes da gjerne ofte frem, der man skal ha trodd at forfedrene var en kraft i tilværelsen som hadde innvikning på de gjenlevendes liv og virke (Brendalsmo og Røthe 1992; Kaliff 1997; Mansrud 2004; Steinsland 2005:344). Men det har også blitt hevdet at anleggene og deponeringene i seg selv kan ha hatt rituelle funksjoner, blant annet i forbindelse med kommunikasjonen med andre sfærer og ritualer for opprettholdelsen av liv og samfunn (se for eksempel Wangen 2009). Oftest er det på slik

”beinmagre” anlegg har blitt forstått – som konstruksjoner reist og brukt i forbindelse med de levendes ritualer på gravplassene, og i mindre grad rettet mot den/de individuelle døde (se for eksempel Lillehammer 1996:35; Kaliff 1997; Gansum 1999:267, 270; Østigård 2000; Gansum og Østigård 2004; Bukkemoen 2006:30; Wangen 2009).

Også fjærematerialet preges av en overraskende stor mangel på bein i gravene fra eldre jernalder (Nicolaysen 1876; 1877; 1878; Winther 1881). Som vist gjelder dette også for steinsetningene. Riktig nok opptrer levninger ved flere anledninger i disse, men steinsetningene syntes også å ha fungert helt fint uten dem. En død person later altså ikke til å ha vært noen forutsetning for at en steinsetning ble bygget og brukt, selv om funn av levninger tyder på at inkluderingen av døde var forenelig med datidens idé om hva en steinsetning var. Dermed syntes vi også her til å stå ovenfor anlegg som ikke primært har vært graver. Det at steinsetningene ikke opptrer mer enn én gang på ett og samme gravfelt på Fjære kan også tas til inntekt for dette. Dermed syntes det ikke til å dreie seg om en tilfeldig valgt gravmarkeringer, men en særskilt konstruksjon i landskapet som det kun har vært rom og/eller behov for én av på ett og samme sted. Det er derfor i den rituelle sfæren jeg mener man må søke forklaringen på steinsetningenes funksjon, og ikke i det etablerte postulat om at de er graver for individuelle døde. Følgelig bør et par ord også sies om dette, om det rituelle livet på Fjæres gravplasser, før steinsetningene og deres strukturstyrte trekk kan fortolkes.

4.3 Gravfeltet som rituell arena i romertidens Fjære

Kildene til gravfeltene på Fjære som rituelle arenaer er få, noe som i hovedsak skyldes hvordan kildetilfanget har foregått. Spesielt Nicolaysen og Winther var primært interessert i å skaffe til veie oldsaker. Dette forklarer hvordan Nicolaysen rakk å grave 66 anlegg på fem uker i 1876. Anleggene ble derfor utgravd som om de skulle være graver, med liten fokus på annet enn sentrum av de mest tydelige monumentene, der man forventet å finne den gravlagte og gravgodset. Likevel er det elementer i dette materialet som kan brukes til å belyse forestillinger rundt det som skjedde på gravfeltene i Fjære. Mangelen på menneskebein har for eksempel vist at det i mange tilfeller ikke har dreiet seg om graver for individer, hvert fall ikke graver slik vi forestiller oss dem i dag. I det følgende vil jeg kort se nærmere på ytterligere to momenter som går igjen på Fjæres gravfelt: brenningen av lik og oldsaker, og fragmenteringen av disse. Begge fenomenene finner man også igjen i steinsetningsmaterialet.

4.3.1 Ilden som transformerende kraft

Nesten alle bein fra graver datert til eldre jernalder i Fjære har vist seg å være brente (se for eksempel Nicolaysen 1876; 1877; 1878). Ilden later dermed til å ha vært et viktig del av begivenhetene som fant sted i forbindelse med døden i Vikkilen, slik vi også ser det ellers i Skandinavia i denne perioden (se Solberg 2000:76; B. Larsen 2003:61). Dette gjelder også for steinsetningene. Går vi tilbake til funnmaterialet gjort i disse (se tabell 4, side 53) ser vi at det faktisk er én funnkategori som går igjen i alle anleggene – spor etter ild. I hver steinsetning (med unntak av det usikre anlegg 19) har det nemlig blitt gjort funn som på én eller annen måte har blitt formet av flammer, enten det er kull, brente bein eller keramikk (brent leire). Den vanligste forklaringen på ildens tilstedeværelse i dødeomsorgen – på kremering – er at det skjedde for å slippe den avdøde ånden eller sjelen fri fra sin jordiske kropp (Bennett 1988:81; Kaliff 1997:108; Wangen 2009:132). Slik har kremasjonskikken blitt tatt til inntekt for en sjelelig forståelse av døden, der ilden var et medium for destrueringen av kroppen (Bennett 1987; 1988:82-83). Bekreftelse for dette har man ment å finne i den store funnfattigdommen som preger branngravskikken. I en sjelig forståelse av døden skal man nemlig ha hatt et begrenset behov for jordiske varer med seg i etterlivet. Materialet fra Fjære syntes imidlertid å indikere at ilden også kunne være et mål i seg selv. Ilden er nemlig også representert i anlegg og kontekster uten brente bein. Dette ser vi som vist også i steinsetningsmateriale, hvor kull og brente bein ofte opptrer uavhengig av hverandre. Dermed tyder materialet på at ilden har vært noe mer enn bare rester etter kremeringen.

En annen mulig tilnærming til ildens konstante egenskaper er å se på den som en transformerende størrelse, som noe som omformer og skaper noe nytt (Rønne 2002; Fredriksen 2006; Østigård 2007; Reitan 2010:74-75). Dette har ikke vært noen fremmed idé for jernaldermenneskene, som selv brukte ilden blant annet til å skape leirkar av leire, til å fremstille metall, til å skape redskaper ut av sistnevnte og til å tilberede mat (Fredriksen 2006:134). På samme måte syntes også avdøde lik til å ha blitt transformert gjennom brenningen. Dette mener jeg det manglende individuelle preget til mye av det brente materialet fra Fjære kan tas til inntekt for. Gjennom flammene syntes det altså som om menneskelevninger ble transformert til noe nytt – og til noe som hvert fall til en viss grad har vært skilt fra det bakenforliggende subjektet. Dette ser vi både på mangelen på personlig utstyr i anleggene, og på at det i mange tilfeller etter brenningen har vært naturlig å operere med kun deler av de transformerte menneskelevningene. Med andre ord later ildens karakter

på Fjæres gravplasser til å bekrefte det man gjennom det begrensede beinmaterialet har ment å vise, nemlig at mange av anleggene og deponeringene som fant sted på Fjæres gravfelt representerer noe annet enn individers begravelser. Isteden syntes ritualene heller til å ha en orientering mot døden som konstant og generelt fenomen, og mot transformasjoner i forbindelse med denne (se Kaliff 1997; Wangen 2009:134).

Ut fra en slik transformativ tilnærming til ritualene på gravfeltene gir det mening hvorfor at ilden tilsynelatende også opptrer som et selvstendig element. Samtidig kan det også forklare hvorfor flint og kvart i enkelte tilfeller opptrer i byggingmassene til anlegg fra perioden. Dette er et fenomen vi også finner igjen i gravmonumenter andre steder i Skandinavia (Nicolaysen 1876:207; Ramskou 1960:17; Gansum 2002:264-266). Kvarts og flint har nemlig begge den egenskapen at de kan brukes til å skape gnister, til å skape ild. Dette kan ha gjort dem viktige på gravplassene som arenaer for ild og transformasjon (Kaliff 1997:121). Som vist ble det blant annet kvarts funnet i to av de rikeste gravene på Bringsvær (nummer 2 og 5). I ett av disse tilfellene lå steinene inne i kammeret (Nicolaysen 1876:208-209). Her kan det være liten tvil om at steinmaterialet har vært intensjonelt inkludert.

4.3.2 Fragmentering

Et annet trekk som går igjen på gravfeltene i Fjære er fragmenteringen. Igjen ser vi dette på den begrensede beinmengden i gravene – man har ofte kun deponert deler av mennesker (og dyr?). Fenomenet later også til å gå igjen i behandlingen av noe gjenstandsmateriale, og da spesielt i keramikken. I flere av de tilfellene hvor keramikk er funnet i Fjære har det kun vært snakk om enkelskår – langt fra nok til å representere hele kar. Bevaringsforhold kan riktig nok forklare hvorfor noe av keramikkmaterialet har forsvunnet, men det forklarer ikke hvorfor kun et par enkeltskår gjenstår av hele kar, spesielt når disse skårene i flere tilfeller har vist seg å være i forholdsvis god stand. I enkelte funnkontekster tyder altså materialet på at det var biter av allerede knuste kar som har blitt deponert. Dermed syntes det å være visse fellestrekk i behandlingen av bein- og keramikkmaterialet (se også Wangen 2009:110, 135). Denne typen tilsvarende behandling av gjenstander og mennesker blir i lignende tilfeller ofte forklart med at også gjenstandene har blitt holdt for å inneha menneskelige kvaliteter, at også disse på sett og vis har blitt oppfattet som aktører (subjekt) i samfunnet med biografi, et liv og en død (se for eksempel Fowler 2004; Brück 2005; Tilley 1999). Når jeg her velger å se på det manglende beininholdet i sammenheng med ritualer rundt døden generelt, og ikke den

individuelle døde, faller imidlertid grunnlaget for en slik tilnærming bort. Også fragmenteringen av gjenstandsmaterialet er jeg derfor tilbøyelig til å se i sammenheng med ritualene rettet mot den generelle transformasjon og død som konstanter.

Intensjonell fragmentering og destruering forekommer også utenfor gravkontekster i det skandinaviske materialet fra romertid, og da særlig i kontekster tolket som offerdepoter. Ved den kjente våpenofringen i Illerup Ådal (fra rundt 200 e.Kr.) ble for eksempel gjenstandene rituelt destruert like før de ble kastet i en innsjø (Ilkjær 2000; 2002). En rekke lignende eksempler er kjent fra myrer på tvers av Sør-Skandinavia (se for eksempel Fabech 1991). Fenomenet er også belagt fra andre perioder (Nyland 2003:53). Kvalsundskipet fra yngre jernalder (600-tallet e.Kr.) ble for eksempel brukket opp i biter før det ble deponert i en myr (Shetelig og Johannesen 1929). Igjen ser vi altså hvordan selve endringen har stått sentralt – transformasjonen – der både tingene og menneskelevninger ble omformet fra én status til en annen når de skulle brukes utenfor sin ”normale” og funksjonelle kontekster. Karene av keramikk måtte altså ikke nødvendigvis være hele for å gi mening på Fjæres gravfelt. Dette til tross for at et helt kar er en forutsetning for deres funksjonelle rolle som oppbevaringskar. På samme måte måtte ikke hele skjelettet være representert for at bein i de samme anleggene skulle gi mening. Gjennom brenning og fragmentering ble de til noe nytt, til noe det gav mening å operere med i stykker og biter, og å grave ned i jorden.

4.3.3 Fjæregravplassene som rituelle arenaer

Vi har i dag en idé om at kroppen er uløselig knyttet til individet. Når kropper forekommer begravd i jorden er vi derfor raske med å se dem i sammenheng med individet bak, en nå død person som ble gravlagt. Funnmaterialet fra Fjære i eldre jernalder indikerer imidlertid at flere anlegg og funnkontekster på gravfeltene ikke ble anlagt av hensyn til individuelle døde. Isteden syntes de i mange tilfeller til å være ritualer rettet mot døden på et mer generelt, fellesmenneskelig nivå og mot transformasjon i forbindelse med denne. Dette gjelder spesielt for steinsetningene. Det er derfor i lys av dette – av fjæregravfeltene som arenaer for ritualer rundt død og transformasjon – at jeg vil forsøke å forstå disse anleggene.

4.4 Tolkinger av steinsetningenes strukturstyrte trekk

I kapittel 4.1 så jeg nærmere på hvilke trekk som karakteriserer steinsetningene. Som vist var det kun var noen få momenter som deles av alle anleggene i fylket; reiste stein og en enkel

geometrisk formen. Dermed er anleggenes minste felles multiplum særlig forbeholdt de ytre attributtene. Innvendig utviser de en langt større variasjon. Det later derfor som om det var steinsetningens ytre som var det karakteristiske og det som måtte være på plass for at en steinsetning skulle være en steinsetning – ikke innholdet. Det betyr imidlertid ikke at ikke også de indre attributtene er interessante for forståelsen av steinsetningene. At brente bein er funnet i dem i halvparten av tilfellene viser for eksempel at man i mange tilfeller også har vært disponert til å inkludere slike. Derfor vil jeg også dra nytte av slike forhold når jeg i det følgende skal forsøke å gi mening til steinsetningenes strukturstyrte trekk; de reiste natursteinene og den enkle geometriske formen.

4.4.1 Reiste stein – minnestein eller falloser?

Det at reiste stein brukes så konsekvent i steinsetningene indikerer at de kan ha hatt en rolle i forbindelse med hvordan steinsetningene som helhet var tenkt til å skulle fungere. Steinene brukt utviser stor variasjon, fra nær runde til sterkt helleformede og fra store til små. Derfor later det ikke til å ha vært formen eller dimensjonene som var det viktige, men heller det faktum at de var reist i førsteomgang. Reiste stein finnes også andre steder på gravplassene i

Fjære – både i forbindelse med enkelte gravhauger (se figur 12), steinlegginger og som enkeltstående monumenter. De syntes dermed å utgjøre et eget selvstendig element på gravplassene i Fjære. Når jeg i det følgende vil forsøke å forstå steinsetningenes reiste stein velger jeg derfor ta for meg reiste stein generelt i fjærematerialet og hva disse kan ha betydd i fjæremiljøet. Deretter vil jeg se nærmere på praksisen med å reise dem slik at de danner en enkel geometrisk form.

Figur 12: Bautastein på topp av gravhaug på Dømmesmoen, 100 meter fra steinsetningen på feltet (foto: John Atle Stålesen).

4.4.1.1 Minnestein

Den første alderen blir kalt brannalderen, da var det skikk og brenne alle døde og reise bauta etter dem.

Forordet i *Heimskringla*

Den kanskje vanligste forklaringen på reiste stein i gravkontekster er at de har vært minnestein etter avdøde. En slik betydning finnes det blant annet skriftlig belegg for, slik som i *Heimskringla* og *Håvamål* (strofe 72). Begge tekstene er nedskrevet i middelalderen, men mye av innholdet kan stamme fra jernalderen (Hedeager 1999a; Steinsland 2005:36-38). Her kommer det frem at det særlig var mennesker som hadde utmerket seg positivt i livet som fikk slike steiner reist etter seg. Også i runematerialet later man til å finne en slik minnesteinsfunksjon bevart. Formelen ”*X reiste stein etter Y*” er en av de vanligste runesteinsinnskriftene som finnes, og opptrer på reiste steiner allerede i eldre jernalder (Spurkland 2001:46-48; Knutzen 2004:102). Trude Knutzen har med utgangspunkt i dette runematerialet sett nærmere på bautasteiner på Sunnmøre. Her kom hun frem til at også skriftløse reiste stein kan ha hatt en liknende funksjon, der budskapet lå i steinen i seg selv og ikke i teksten (Knutzen 2004:102-103). Dette finner hun blant annet belegg for gjennom at steinene gjerne står synlige til langs ferdselsårer, rettet mot de reisende (Knutzen 2004:96-97). Synlighet skal altså ha vært et viktig poeng ved minnesteintolkningen – steinene måtte ses for å kunne minne. Det samme syntes også å gjelde for de reiste runesteinene, som ofte har et svært formidlende innhold. Dette viser at også disse ofte var ment til å ses og leses.

Mange av Aust-Agders reiste stein står også langs det som trolig har vært en viktig transportåre fra gammelt av, på morenen som strekker seg gjennom fjærelandskapet (se for eksempel Keller 1993). Plasseringen preges likevel hele veien, som vist ved steinsetningene, av et begrenset innsyn og utsyn (jf. kapittel 4.1.2). Dermed har ikke reiste stein i Fjære vært særlig synlige på avstand. Dette underbygges av at mange av steinene er svært små, enkelte kun 20-30 cm høye. Slike stein kan heller ikke sies å ha vært særlig imponerende minnesmerker. Mange reiste stein i Fjære, de fra steinsetninger inkludert, syntes derfor til å være regelrett uegnede som minnestein – hvert fall slik målet deres gjerne har blitt forstått. Også det generelt manglende individuelle preget til mange av ”gravene” de står reist over og rundt bygger opp under dette. En minnesteinsfunksjon syntes derfor i liten grad til å ha strukturert utformingen og plasseringen av reiste stein i Fjære i eldre jernalder.

4.4.1.2 Falloser

Det finnes flere kilder som tyder på at død og grav i skandinavisk jernalder har vært forbundet med nytt liv, livskraft og fruktbarhet. Dette ser vi både i tidlige middelaldertekster (Larsen 1994:107; Kaliff 1997:20; Steinsland 2005:150-151) og i det arkeologiske materialet. Særlig de såkalte *hellige hvite steinene*, også ofte kalt for *fallosstein* på grunn av sin falloslignende form, har ofte blitt trukket frem som bevis på en slik kobling (se Skjelsvik 1953:226; 2006:8; Solli 2002:122-127; Knutzen 2004:108; Beverfjord 2007:1-3; Stylegar 2009b). Disse steinene har en rekke fellestrekk til bautastein fra eldre jernalder, både gjennom å være reist og gjennom å ha en særlig kobling til graver (Solberg 1999; Solli 2002:122-123). Da de også stammer fra samme periode (romertid/folkevandringstid) har disse karakteristiske hvite steinene gjerne blitt sett i sammenheng med periodens bautasteinmateriale. På denne måten har også sistnevnte blitt holdt for å være fallosrepresentasjoner (se for eksempel Gustafson 1906:139). Her har man ment at den harde, erigerte steinen må ses i sammenheng med den bløte, fruktbare jorden den står i. Slik skal steinene ha gitt jorden kraft og fruktbarhet (Skjelsvik 1953:226; Beverfjord 2000; Grav Ellingsen 2003:49; Knutzen 2004:108). Belegg for koblingen har man blant annet å finne i språket, der ordet ”bauta” skal komme fra ordet ”å støte”, noe som igjen har tolket med seksuelle undertoner. Slik har også bautasteinene der de står ved graver, langs veier og på jorder blitt satt i sammenheng med fruktbarhetskult.

Figur 13: To reiste stein. Til venstre: Dønnasteinen (B10921) fra Dønna i Nordland (foto: Wikipedia.org). Bildet til høyre er en av tre originalstein i steinsetningen på Tjore (anlegg 24) (foto: John Atle Stålesen).

Et grunnleggende problem med denne fortolkningen er imidlertid at dersom bautasteiner var ment som falloser, så ville man forventet å finne fallosfasongen representert i alle reiste stein fra perioden. Riktig nok kan flere av steinene i fjæremateriale sies å likne, men like mange likner slettes ikke (se figur 13). Også etymologien til ordet bauta har i senere tid blitt problematisert. Susanne Haugen har vist til at den tradisjonelle fortolkningen av ordet bauta bygger på et svakt grunnlag, og at ordet heller syntes å komme fra ”drepe” eller ”dele ut slag” (engelsk: *beat*) (Haugen 2009). I så fall forsvinner et viktig holdepunkt i fallosforklaringen. Dermed later det til å være et tynt grunnlag for å hevde at reiste stein i Fjære var ment som faktiske fallosrepresentasjoner. Likevel mener jeg man kan dra nytte av fallossteinene for å forstå de reiste steinene også i Fjære.

Som konstant henger døden uløselig sammen med det den står som motsats til – livet. Dermed er vi grunnleggende sett disponert til å se de to størrelsene i sammenheng. Det at det skal ha funnets en kobling mellom død og liv i deler av eldre jernalder, der døden var forbundet med fruktbarhetskult, er derfor noe som gir mening. Flere har også tidligere argumentert for dette, for at gravfeltet som åsted for ritualer rundt slutten av livet også kan vært egnede steder for ritualer rundt nytt liv (se for eksempel Kaliff 1997:75; Kristoffersen 1997:247; Østigård 2006:34; Wangen 2009:137). Dermed finnes det momenter som kan taler for en syklisk forståelse av relasjonen mellom liv og død i perioden. Dette passer godt overens med det jeg i det foregående har ment å vise, nemlig at det er transformasjon rundt døden som konstant som preger mange av ritualene som fant sted på gravfeltene i Fjære, og ikke begravelser av individuelle døde. Det å transformere den døde og å begrave materialet i jorden – den livgivende grøden – kan altså ha vært en del av samfunnets generell håndtering av døden som fenomen, med det formål å skape balanse i kosmos og nytt liv (Se Wangen 2009:134). Det er slik jeg mener vi må forstå mange av de ritualene vi finner spor av i jorden på Fjæres gravplasser, som rester etter en interaksjon og kommunikasjon mellom liv og død som overordnede størrelser i kosmos, og i mindre grad rettet de individuelle døde.

Mye av materialet som ble gravd ned i bakken på Fjæres gravfelt later altså ikke til å ha havnet der som begravelser. På samme måte kan vi tenke oss at ikke alle strukturer på gravfeltene ble reist for å markere hvor noen lå begravd. Blant annet gjelder dette for steinsetningene, som kun i halvparten av tilfellene har levnet beinrester. Derfor er jeg tilbøyelig til å se flere av kulturminnetypene fra Fjæres gravplasser i forbindelse med ritualene fant sted her. Dette gjelder spesielt for de reiste steinene. Gjennom disse steinene har

menneskene i Fjære tilført sine gravfelt et klart vertikalt aspekt. Denne orienteringen, oppover og ut av bakken, syntes dermed å stå som en klar motsats til alt materiale som ble orientert nedover i bakken, det som ble begravd. Denne motsetningen mellom opp og ned kan dermed ha vært et viktig strukturerende element bak valget om å reise stein på gravfeltene. På denne måten mener jeg de reiste steinene kan ha spilt en funksjon i den forutnevnte utvekslingen mellom livet og døden, som utovervendte kanaler mellom over og under bakken, og som også transenderer grensen mellom de to (markoverflaten) (se også Gansum 1999:455; Andrén 2004:409; Hem Eriksen 2009:79-80). En slik forklaring forutsetter ikke en fallosform i reiste stein som fallosforklaringen gjør, men forklarer likevel hvorfor den opptrer. Fallosen er nemlig et godt egnet symbol for å uttrykke meningsinnholdet jeg mener å se i de reiste steinene.

For å oppsummere mener jeg altså at det finnes belegg for at de reiste stein i Fjære, de i steinsetningene inkludert, kan forstås som rituelle strukturer i en kontinuerlig utveksling mellom liv og død som konstanter, mellom over og under bakken, og mellom ulike sfærer i tilværelsen. Dette mener jeg kan ha vært en viktig del av det transformative fokuset på døden som syntes til å dominere Fjæremiljøet. Gjennom transformasjonen later menneskekroppen og gjenstander til å ha blitt noe nytt, noe det gav mening å deles opp og fragmentere. Det å gi dette transformerte materialet til marken og den livgivende grøden kan ha vært en viktig del av utvekslingen mellom liv og død. Bildet passer godt overens med det jeg i forrige kapittel har argumentert for, nemlig at man først får et mer utpreget individfokus i gravene fra C3 og utover. Samtidig går transformasjonsfokuset i materialet tilbake, og vi får de første ubrente gravene i område, slik som Dømmesmoen 1. Altså later det til å være med disse endringene – der individet fortsatte å være et individ også i døden og graven – at steinsetningene som særegne rituelle anlegg opphørte i Aust-Agder.

4.4.2 Avgrensede flater – rituelle grenser og rom?

Det andre sentrale hensynet når en steinsetning skulle bygges har vært at de skulle danne enkel geometrisk form, en avgrenset flate og rom på gravplassen med en tydelig definert grense. Siden også dette er et ytre attributt, syntes det å dreie seg om et rom påregnet de *over* markoverflaten og ikke de under – på de gjenlevende. Det faktum at de sjeldent opptrer mer enn én gang på ett og samme gravfelt kan som vist tas til inntekt for dette (se kapittel 4.1.3). Steinsetningene har altså ikke vært en hvilken som helst tilfeldig valgt gravmarkering, men en

særlig avgrenset rom i landskapet det kun har vært plass til og/eller behov for én av på et gitt sted.

Ideen om særegne rom i forbindelse graver og døden er langt fra ny, og særlig haugmateriale fra yngre jernalder har blitt undersøkt med en slik tilnærming. Her har det blant annet blitt vist til at haugbrudd skal ha vært et utbredt fenomen i perioden, der man gravde seg inn i haugen kort tid etter at den sto klar (Brøgger 1945; Brendalsmo og Røthe 1992; Gansum 2002). Skikken har blitt forklart som et ritual hvor man ved å krysse inn i graven og haugen som grense og rom, også har krysset grensen mellom liv og død. Målet med dette skal blant annet ha vært kunnskapen man tilegnet seg gjennom slik grensekryssing, og at også gjenstander som ble hentet ut av graven og døden fikk særlige krefter gjennom å foreta denne reisen (Brendalsmo og Røthe 1992; Steinsland 2002:94-95; Lund 2009:252). Terje Gansum har argumentert for at fotkjeder kan forstås på lignende måte, som et materielt uttrykk for en innhegning og avgrensning, og samtidig en grense som synliggjør relasjonen mellom disse to konstantene i væren – liv og død (Gansum 1999:465; se også Bukkemoen 2006:75; Lund 2009:256). På samme måte kan også rommene og grensene steinsetningene har dannet forstås. Ved å krysse inn i en steinsetning, forstått som en materialisert grense mellom det dennesidige og det hinsidige, kan man altså på sett og vis ha gått i dialog med sistnevnte, og med andre krefter i væren. Flere av ritualene vi ser konturene av på gravplassene i Fjære kan sees i forbindelse med slik grensekryssing. For eksempel kan brenningen og fragmenteringen av mennesker og gjenstander som vist forstås som en transformasjon – en liminalfase – der materialet krysset en grense fra én status til en annen (se Van Gennep 1999). Enda tydeligere kommer dette frem i skikken med å begrave dette ”nye” materialet i bakken. Her har man krysset en fysisk grense – markoverflaten – mellom oppe og nede, og inne og ute. Slik kan det transformerte materialet ha blitt ”gitt” til bakken og det hinsidige, der den andre siden av bakken ble forstått som en motsats til det over, en fremmedverden (se Töpfer 2010:41). Fra offermaterialet i perioden vet vi om flere tilfeller hvor naturlige grenser later til å ha blitt forstått som grenser mellom verdener, der man ved å deponere ting på tvers av disse grensene gikk i kommunikasjon med døden, de døde og/eller andre makter i væren (se for eksempel Fabech 1989; Lund 2009). Særlig vannoverflaten og myrer later til å ha hatt en slik betydning i mye av jernalderen.

Ved å krysse inn i steinsetningene kunne også de levende dermed på sett og vis kunne foreta en grenseoverskridelse, på samme måte som de døde. Dette har vært forholdsvis lett takket

være de store mellomrommene mellom de reiste steinene som utgjør anleggene (se kapittel 4.1.1). Kanskje har dermed også den fysiske kroppens kryssing inn i den geometriske formen vært et strukturerende forhold bak den materielle utformingen av steinsetningene. Til å skille ut disse rommene har man brukt reiste stein, strukturer jeg har argumentert for at må ses i sammenheng med en transformasjon og reproduksjon av liv og fruktbarhet fra døden. Forutsatt at denne tolkningen er riktig er det særlig i forbindelse med ritualer rundt dette vi må forstå disse rituelle rommene og grensene i Fjære og deres bruk – som uttrykk for menneskers streben etter å forhandle mellom konstantene liv og død, og å opprettholde balansen i kosmos.

4.4.3 Steinsetningenes funksjon – en oppsummering

Jeg har i det foregående tatt til orde for at gravplassene i Fjære har vært viktige arenaer for ritualer i forbindelse med samfunnets generelle håndtering av døden (konstant). Særlig syntes en transformering gjennom ild og fragmentering til å ha stått sentralt. Dette kan tas til inntekt for en syklisk forståelse av relasjonen mellom konstantene liv og død, der døden var noe som måtte håndteres, og en viktig kilde til det som det står i motsetning til – livet. En slik forestillingsverden samsvarer godt med den generelle kollektive orienteringen jeg i det foregående har argumentert for at preger fjæremiljøet frem til C3. De reiste steinene, et strukturstyrt trekk i utformingen, har jeg derfor valgt å se del av dette, som utovervente kanaler i en utveksling mellom under og over bakken, mellom liv og død. Også det andre sentrale fellestrekket til steinsetningene – rommene steinene danner – mener jeg må ses i forbindelse av dette, som et rom hvor de levende ved å krysse grensen inn i anleggene også selv på sett og vis krysser grensene mellom det dennesidige og det hinsidige. Slik kunne også de levende ”transformeres” og gå i dialog med det og de som holdt til på den andre siden av grensen, med de døde, døden som konstant og/eller andre makter i væren.

4.5 Død i endring i Fjære

I andre halvdel av eldre romertid, rundt 100-150 e.Kr., ser vi en klar endring i gravskikken i Fjære. For første gang i jernalderen opptrer enkeltgraver med betydelige mengder personlig utstyr i dette området (Bringsværgravene). Samtidig reises de første steinsetningene på gravfeltene rundt. Av disse er det særlig anleggene på Bringsvær som tilsynelatende er graver i ordets rette forstand; et tilholdssted for et individ som har fortsatt å være individ også i døden. Steinsetningene og mange av funnkontekstene og anleggene rundt disse syntes isteden heller forbundet mot døden som generelt fenomen, med fokus på transformasjon og

reproduksjon av liv. Også de døde i haugene på Bringsvær har riktig nok blitt ”transformert”, brent. Likevel later de til å ha beholdt noe av sin individualitet. Dermed syntes de på sett og vis unndratt fra den generelle reproduksjonen av liv som reiste stein og steinsetningene har blitt sett i sammenheng med. Muligens er dette årsaken til at reiste stein mangler på dette sentrale gravfeltet i fjæremiljøet. Denne eliten forsvinner som vist fra Bringsvær og Fjære engang utover på 200-tallet. Fokuset på det transformative aspektet ved døden fortsetter imidlertid som vist i kapittel 3, der særlig steinsetningene fortsetter å skille Fjære ut som et senter for et særlig sosialt miljø.

Først ut i C3 får vi igjen en grav i Fjære der det kan være liten tvil om at det er et individ vi finner i graven, denne gangen på Dømmesmoen (Dømmesmoen 1). At kvinnen i denne graven har vært unndratt den generelle, anonymiserende transformasjonen ser vi foruten på mengden av gravinventar også på det faktum at graven er ubrent, én av Fjæres eldste. Anlegget er derfor en tidlig indikasjon på endringer i forestillingsverdenen og habitusen til jernaldermenneskene i Fjære. Disse endringene må ses i sammenheng med de forutnevnte overordnede sosiale og forståelsesmessige endringer (se kapittel 3.9) som sprer seg over hele Nord-Europa ved inngangen til folkevandringstid, med en mer individorientert tankegang (se for eksempel Wiker 2001:51; Hedeager 2004:219). Agneta Bennett har for eksempel vist til hvordan gravanlegg i denne perioden går fra å uttrykke mangfold til å bli ensformige, og at mer og mer personlig utstyr havner i gravene (Bennett 1988:75). Samtidig med begynner ubrente graver også å bli vanligere. Det vi ser later altså til å være at det transformative aspektet ved døden og gravene går tilbake, til fordel for en mer kroppslig og individorientert oppfattelse av etterlivet. Materialgjennomgangene presentert i forrige kapittel illustrerer dette godt, blant annet gjennom dimensjonene på kamrene. Mens kamrene på Bringsvær i C1b er av små dimensjoner, tilpasset urnene, er kamrene i graver fra C3 og fremover tilpasset kroppens dimensjoner. Dette ser vi både i Fjærematerialet og i graver fra ellers i regionen. Her var det altså ikke restene etter det transformerte mennesket og ting som skulle ligge, men kroppen og personen til den som var død. Dermed later gravene i større grad til å bli hvilesteder for individuelle døde. Slik hadde steinsetningene – forstått som rituelle anlegg, rom og grenser forbundet med nettopp kollektivorientert transformasjonen og døden som konstant – utspilt mye av sin rolle.

4.6 Fra steinsetning til dyreham

På bakgrunn av både steinsetningsmaterialet og rike graver fra Fjære og Aust-Agder mener jeg altså å se en mentalitetsendring i Aust-Agder i løpet av overgangen mellom romertid og folkevandringstid – fra et transformativt på væren og døden til en langt mer kroppslig og individfokusert et. Dette samsvarer godt med det jeg har ment å vise i forrige kapittel, nemlig hvordan et mer individorientert samfunn etablerer seg i denne perioden. Med disse endringene var altså ikke transformasjon og grensekryssing lenger noen naturlig del av livet og døden slik som tidligere. Dermed later gravfeltene, tolket som rituelle arenaer rettet mot nettopp slik transformasjon, til å ha mistet noe av sin rituelle rolle. At rituell praksis generelt gjennomgår en endring i denne perioden har blant annet Charlotte Fabech tatt til orde for. Hun mener å se en forandring i offerskikken i Skandinavia rundt 500 e.Kr., hvor de store våtmarksofferfunnene går tilbake, mens tørrmarkdeponeringer rundt elitens haller øker. Dette har hun tatt til inntekt for en forståelsesmessig endring i perioden, der eliten har tatt kontroll over ritualer og religion, og bruker disse til å legitimere sin stilling og makt (Fabech 1991:94; 1994:133-134). Også depotenes karakter endres, der det fra folkevandringstid og utover i stor grad er mindre gullobjekter, brakteater og gullgubber, som henføres i bakken. Hallen syntes altså til å etablere seg som en viktig rituell arenaen i folkevandringstid, på bekostning av myrene, innsjøene og gravfeltene. Dette betyr ikke at ritualene rundt sistnevnte stanset opp, men mye tyder på at de blir sjeldnere, endrer karakter og får en posisjon i samfunnet enn tidligere.

Flere andre har også argumentert for at den nye eliten i folkevandringstid hentet legitimitet fra høyere makter (se for eksempel Hedeager 1999a; 2000; Hem Eriksen 2010:19). Blant annet har Lotte Hedeager vist til hvordan germanske grupperinger fra over hele Europa i denne perioden førte sine genealogier tilbake til norrøne guder, og frem for alt til Odin (Hedeager 2000). Slik mener hun at eliten har hevdet en spesiell kontakt med det hinsidige, noe som har styrket opp under deres maktlegitimering (Hedeager 1999a:86). At det nettopp er Odin som benyttes som slik stamfar er neppe tilfeldig. Et særegent trekk ved Odin er hans evner til å krysse grenser, mellom verdener og mellom liv og død. Det var dette som fremfor noe gav han kunnskapen og visdommen som gjorde han til en ener – den mektigste av gudene – og ikke hans evner i strid (se Hedeager 1999a:86). På samme måte har Gro Steinsland ved flere anledninger argumentert for at kongsemner i yngre jernalder måtte initieres og oppta spesiell kunnskap før de kunne overta makten, før de ble eneren i samfunnet. Denne kunnskapen later

man i mange tilfeller til å ha måtte krysse grenser for å hente, i døden (graven) og inn i andre sfærer (Steinsland 2000; 2002; 2005:411). Gjennom slik tilegnelse av kunnskap fikk den potensielle lederen evnene han måtte ha for å kunne lede – han ble eneren slik som Odin i Åsgård. Dermed later vi til å se en endring i grensekryssingens status, der den gikk fra å være et allment fenomen i romertid, tilknyttet reproduksjon av liv og fruktbarhet, til å i større grad bli knyttet til eliten og deres maktgrunnlag i folkevandringstid. Slik kan herskeren i hallen og i høysete – grensekrysseren – i folkevandringstid på sett og vis ha blitt den nye opprettholderen av balanse i kosmos.

Grensekryssingens rolle i den nye hall- og elitementaliteten som vokser frem har man blant annet ment å finne bekreftelse på i den nye ornamentikken som etablerer seg i perioden og som den nye eliten brukte som verdighetstegn (Se for eksempel Kristoffersen 1995; Hedeager 1999a:87; 1999b:231; 2004:219). Dyrene spiller en viktig rolle i denne nye motivkretsen. Likevel er det ikke snakk om naturtro fremstillinger av disse, men om fragmenter av dyr og mennesker som bindes sammen til sammenhengende enheter (se for eksempel Hedeager 2004:225). Derfor har den nye dyrestilen blitt sett i sammenheng med hamskiftet, et fenomen belagt i skriftlige middelalderkilder, der sjelen kunne forlate kroppen og materialisere seg som et dyr (se Kristoffersen 1995; Hedeager 2004:232). Mange av motivene på de forutnevnte gullbrakteatene har blitt tolket som fremstillinger av slike sjelreiser mellom verdener og statuser (Wiker 2001:54). I norrøn mytologi var det fremfor alt Odin som var den ivrig hamskifteren skriver Snorre i *Heimskringla*. Da lå kroppen tilbake som sovende i høysete, mens han selv var helt andre plasser i dyreham, som en fugl, et dyr, en fisk eller en orm. Dette var en viktig forutsetning for Odin som grensekrysser. På samme måte kan også folkevandringstidens elites evne til å krysse grenser ha vært basert på hamskiftet. Dyrestilen den nye eliten smykket seg med vil i så fall kunne forstås som en fremstilling av egenskapene som skilte eliten fra folk flest, det som gjorde dem til enere, og således legitimerte deres makt.

Med den økte kroppslige forståelsen personen som vokste frem i C3 og folkevandringstid later altså grensekryssing til å bli noe mennesket i stadig vanskeligere grad kunne gjøre selv. Isteden behøvde man hjelp, blant annet fra dyrene. Samtidig syntes det i mindre grad enn før til å dreie seg om en fysisk grensekryssing. Snarere ser vi indikasjoner på en økt differensiering mellom kropp og ånd, der det var ånden som reiste på tvers av grenser og statuser. Siv Kristoffersen har blant annet argumentert for at pilene som tidvis kommer ut fra

kroppene, og særlig munnene, til personer på brakteatene må forstå slik, som en fremheving av pustens og åndens rolle i grensekryssingen og hamskiftet (Kristoffersen 1995:13).

Figur 14: Åkerspenna fra Hedemark, et merovingertidsfunn. Legg merke til hvordan mannspersonen nederst på spennen tilsynelatende omformes til to villsvin. Måten han holder seg for hodet viser at noe dramatisk er på gang. Over hodet er en krone, som viser at det er ingen ringere enn samfunnets ener som fremstilles. (foto: Kulturhistorisk Museum, Oslo).

Hvor lenge ideen om herskeren som grensekrysser eksisterte er usikkert. I de skriftlige kildene fra tidlig middelalder kommer det frem at hamskiftet var noe forbundet med skam og noe særlig umandig. En av grunnene til dette skal ha vært at grensekryssingen ofte medførte at man også krysset grensene mellom kjønnene (se for eksempel Solli 2002:128-129). På ett eller annet tidspunkt later dermed grenseoverskridelsen igjen til å ha endret karakter. Gry Wiker plasserer denne overgangen, fra et fenomen brukt til maktlegitimering til et fenomen forbundet med skam, men også med makt, til midten av 500-tallet e.Kr.. Dette baserer hun på endringer i ornamentikken i denne perioden, hvor menneskene generelt blir fremstilt mer anstendige, de blir påkledd, og det differensieres i større grad enn tidligere mellom kjønnene (Wiker 2001). Dette knytter hun til økt innflytelse av kristendommen, som på den tiden etablerte seg også i germanske områder på kontinentet. Samtidig går motivene med høvdingen i ekstase og under hamskifte betydelig tilbake (Wiker 2001:60). Likevel har dyreornamentikkens symbolikken fortsatt vært i bruk, og spesielt i den påfølgende merovingertiden (575-793 e.Kr.) finner vi igjen høvdingen i hamskiftet. Berømte eksempler på dette er Åkerspenna fra Hedemark (se figur 14), samt funnmaterialet fra skipsgraven fra Sutton Hoo i England og båtgravene fra Vendel og Valsgärde i Sverige (se Hedeager 1999a:87-88; 2004; Kristoffersen 1995). Dermed syntes den hamskiftende høvdingen fortsatt til å ha vært viktig i hvert fall noen miljø helt frem til vikingtiden.

Steinsetningenes later altså til å høre sammen med en hel rekke sosiale og mentale endringer i folkevandringstid. En sentral idé i disse endringene, som muligens må sees i sammenheng med innflytelse fra kristendommen som da var på fremmarsj i Europa, var at menneskekroppen i større grad en tidligere ble en ukrenkelig og individbundet størrelse. Dette kan forklare hvorfor branngravskikken går tilbake nettopp i dette tidsrommet, da grensekryssing og transformasjon var ikke lenger noe "alle" gjorde. Isteden ble grensekryssingen noe som krevde spesialkunnskap og hjelp. Fremveksten av dyrestilen kan ses i forbindelse med dette, som en fremstilling av dyrenes rolle som hjelpere i grensekryssing og transformasjon. Dette forklarer i så fall hvorfor både dyr og mennesker opptrer så sammenflettet. Det at man måtte ha spesialkunnskap for å krysse grenser innebar at de som behersket kunsten både var mektige og kunnskapsrike. Dette passer godt overens med Gro Steinslands idé om at grensekryssing og ervervelsen av hemmelig kunnskap var forutsetninger for at herskeren i yngre jernalder kunne bli samfunnets ener og hersker. Slik kan grensekryssingen ha spilt en viktig rolle i høvdinge og kongers maktlegitimering. På denne måten kan høvdingens åndelige grensekryssing i folkevandringstid på sett og vis ha kommet til å erstatte romertidens fysiske grensekryssing inn i blant annet steinsetninger. Her skal det understrekes at dette er en grov generalisering og forenkling av et sammensatt og komplisert bilde, og det syntes ikke til å være noe brått skille mellom de to tradisjonene. Likefullt det denne tendensen jeg mener å se i mitt materiale.

5 Steinsetninger i Aust-Agder – kilder til sosiale miljø og funksjon

Hva et kildemateriale som steinsetninger kan fortelle om fortiden avhenger av hvordan man velger å tilnærme seg materialet. I denne avhandlingen har jeg valgt å fokusere på strukturerende forhold bak sinnets interaksjon med materien – både materielle og sosiale. Blant annet spiller den konstruerte sosiale virkeligheten individet er en del av en stor rolle for hvordan enkeltindividet handler, der mennesker innenfor samme sosiale miljø vil være disponert til å handle på lignende måte. Dette gjelder også i gjenstandstilvirkningen. Slik vil delt sosial virkelighet i første omgang være synlig som likheter i det arkeologiske materialet. I første halvdel av avhandlingen har jeg sett nærmere på dette, på hvordan steinsetningene i Aust-Agder forstått som uttrykk for slike særlige strukturer kan brukes som en indirekte kilde til det sosiale miljøet som reiste dem – til et særlig miljø i Vikkilen i Grimstad i romersk jernalder. Slik mener jeg å ha nyansert vår forståelse av denne plassen i perioden. Et annet viktig aspekt i gjenstandstilvirkningen er konstantene i materien, størrelser og fenomen som til alle tider har vært de samme. Disse sikrer at både vi og fortidens mennesker tar utgangspunkt i mange av de samme referansepunktene i vår forståelse av våre omgivelser og av oss selv. Slik kan vi i dag gi fortidige ting mening. Dette har vært en viktig forutsetning for del to av avhandlingen, hvor jeg har sett nærmere på steinsetningenes funksjon. Også her har jeg dratt nytte av sosiale strukturerende forhold – av habitus. Materiell kultur innenfor i sosiale miljø samsvarer fordi de tar utgangspunkt i det samme miljøets delte logikk. Med andre ord materialiserer den materielle kulturens meningsinnhold seg i utformingen. Slik vil utformingstrekk i materiell kultur også potensielt kunne fungere som kilde til funksjon. På denne måten har jeg argumentert for at steinsetningene kan forstås som særlige rituelle anlegg tilknyttet døden som konstant, men i liten grad den/de individuelle døde.

5.1 Steinsetningene som kilde til bakenforliggende sosialt miljø

Steinsetningene viser at Vikkilen i Grimstad var hjem til et sett av handlingsstrukturerende strukturer i deler av romersk jernalder og første del av folkevandringstid – strukturer som vi i liten grad finner igjen andre steder i regionen. De eldste steinsetningene er datert til første halvdel av 100 e.Kr.. Plassen syntes dermed å ha vært tilholdssted for et særlig sosialt miljø fra denne perioden. Samtidig begynner også området å utmerke seg på særlig rike graver. Jeg har derfor argumentert for at disse to arkeologiske kategoriene – rike romertidsgraver og steinsetninger – må ses som del av det samme avgrensede sosiale miljøet innerst i Vikkilen. Til nå har de rike gravene stått i fokus for hvordan dette samfunnet har blitt forstått. Slik har

Fjære blitt gjenkjent som et maktpolitisk senter i C1b, og del av et overordnet alliansenettverk av sentre rettet mot Stevns. Når disse rike gravene så opphører sent på 200-tallet har dette blitt tatt til inntekt for et miljøbrudd på plassen. Ved å inkludere funnfattige anlegg i diskusjonen, steinsetningene, nyanseres imidlertid dette bildet. Steinsetningene fortsetter nemlig å bli reist i Fjære helt frem til folkevandringstid. Først da, engang på 400-tallet, syntes man til å få et virkelig miljøbrudd på plassen. Innad i dette tidsrommet viser den romlige distribusjonen av steinsetningene at fjæremiljøet trolig omfattet et helt lite fellesskap av gårder i Vikkilen, ikke bare én sentralgård slik som de rike romertidsgravene er konsentrert til. Distribusjonen viser også at fjæremiljøet har hatt forgreininger mot Nidelva. Ingen sikre steinsetninger er kjent fra de to andre store vassdragene i regionen – Tovdalselva og Otra. Her er det slående hvordan det nettopp er ved disse to elvene at rike gravfunn fra utenfor Fjære i perioden særlig opptrer. Elvene syntes dermed underlagt andre miljø og habituser enn dem vi finner i Fjære og Nidelva. Den første rike graven langs Nidelva kommer først i folkevandringstid, først da får vi en klar indikasjon på at fjæremiljøets kontroll over elva er brutt. Dette passer godt med det jeg med utgangspunkt i steinsetningene allerede har ment å vise, nemlig at Vikkilen og Fjære som særlig senter ikke opphørte før i denne perioden.

Bruddet i skikken med å reise steinsetninger kommer samtidig med en rekke sosiale og forståelsesmessige endringer. En viktig del av disse endringene skal ha vært en overgang fra den gamle kollektivorienterte samfunnsformen basert på slektsskap til et mer individorientert sosialt system basert på forbund og allianser. Hallen skal ha spilt en viktig rolle som arena for inngåelsen av slike forbund, der spesielt gjestebudet og drikkeritualer skal ha stått sentralt. Dette later vi også til å se i det arkeologiske materialet fra regionen, hvor gravene nettopp får et mer individuelt preg, og hvor mat- og drikkeutstyr blir vanligere fra C3. Denne nye hallmentaliteten later allerede til å være etablert på Stevns i C1b, samtidig som dette miljøet fungerte som en form for hovedsenter for et alliansenettverk som også Fjære og spesielt en slekt på Bringsvær inngikk i. Likevel er det ingen indikasjon på at verken Bringsvær eller resten av Fjære har vært preget av en tilsvarende individ- og alliansefokus i samme periode. En mulighet er at Fjære i denne perioden fortsatt var preget av den gamle stammesamfunnsstrukturen, med fokus på det kollektive fremfor det individuelle. Bringsværs makt innad i denne gruppen, som ledere av et kollektivt fellesskap, kan i så fall ha basert seg på slektens personlige allianse med eliten i Stevns. Dette ville forklart hvorfor eliten på Bringsvær forsvinner samtidig med alliansenettverket rundt Stevns, i C2, mens fjæremiljøet som helhet later fortsette. Først mot slutten av C3 får vi igjen en virkelig rik grav i Vikkilen,

den første utenfor Bringsvær i jernalderen. Ikke bare er denne graven ubrent, den er også den første graven i Fjære som på alvor utmerker seg på mye drikkeutstyr. Dette gjør den til en tidlig indikasjon på at de forutnevnte sosiale endringene var i anmarsj, endringer som i stor grad skulle komme til å bety slutten på steinsetningene og på fjæremiljøet i regionen.

5.2 Steinsetningene som kilde til egen funksjon

I arbeidet med steinsetningenes funksjon har jeg tatt utgangspunkt i anleggenes mest grunnleggende utformingstrekk – reiste stein og en geometrisk form. Men like interessant har også et trekk de ikke deler vist seg å være. Beinlevninger finnes kun representert i halvparten av anleggene, noe som er besynderlig tatt i betraktning at steinsetningene gjerne regnes for å være gravmarkeringer. Derfor har isteden jeg argumentert for at det er et fokus på transformasjon som særlig preger mye av funnbildet fra Fjæres gravfelt og fra steinsetningene. Gjennom å brenne og fragmentere både mennesker og ting har de blitt transformert til noe nytt og mindre individorientert. Der er dette ”nye” som i mange tilfeller har blitt henført til under bakken. En måte å tilnærme seg slik transformasjon på er at det har skjedd innenfor et syklistisk forståelse av relasjonen mellom konstantene liv og død – der død er en viktig kilde til liv (se for eksempel Kristoffersen 1997:247). Transformasjonen vil i så fall ikke nødvendigvis gjøres av hensyn til individet, men like mye for samfunnet som helhet, som ritualer for å håndtere døden som fenomen, og for å opprettholde en balanse i kosmos. At en slik idé kan ha vært utbredt i regionen i romersk jernalder har blant annet de samtidige hellige hvite fallossteinene blitt tatt til inntekt for (Solberg 1999:103; Steinsland 2005:150). Samtidig passer det også godt overens med den kollektive orienteringen jeg ovenfor har argumentert for at fjæremiljøet var preget av, og hvorfor steinsetningene først forsvinner når gravene og døden i større grad enn tidligere blir tilholdssted for individuelle døde.

Steinsetningenes første delte trekk, de reiste steinene, har flere ganger tidligere blitt tolket ut fra et lignende rammeverk. Man har da gjerne vist til de forutnevnte fallossteinene og pekt på likhetstrekkene disse har til bautamaterialet. Slik har også sistnevnte blitt holdt for å være representasjoner av det mannlige fallos. Selv er jeg uenig i at bautasteinene i Fjære dreier seg om regelrette fallosrepresentasjoner, siden form i liten grad later til å ha vært noe strukturerende element bak valget av stein. Isteden syntes det heller som at det var det faktum at de var reist som var viktig. De reiste steinene representerer et klart vertikalt aspekt på gravplassene på Fjære, i langt større grad enn det man ser i de øvrige gravformene. Denne

klare orienteringen, oppover og utover marken, står dermed som motsats til materialet som ble deponert ned under marken, det som ble begravd. Ser vi dette i forbindelse med både den forutnevnte utvekslingen mellom liv og død og fallossteinene mener jeg Fjæres reiste stein kan forstås som utovervendte kanaler i en utveksling på gravfeltene – mellom liv og død, mellom over og under bakken. Ned i bakken la man sine døde, men også gjenstander og ilden. På den måten ble disse henført til andre sfærer og statuser. Opp av bakken fikk man så livskraft og fruktbarhet tilbake.

Det andre grunnleggende utformingstrekket til steinsetningene er den geometriske formen disse reiste steinene har dannet – et adskilt rom på gravplassene på Fjære med en tydelig markert grense. For de levende å krysse inn i steinsetningen kan i så fall ha vært en parallell til de transformerte og gravlagte menneskene og gjenstandenes reise på tvers av verdener (over og under bakken) og statuser (ubrent og brent). Steinsetningene kan med andre ord ha vært særlige rituelle rom i landskapet påregnet de gjenlevende og deres ritualer. Et moment som taler for dette er at denne anleggsformen så godt som aldri opptrer sammen i Aust-Agder. Steinsetningene syntes dermed ikke å dreie seg om en hvilken som helst form for gravmarkering, men et særlig fysisk rom i landskapet.

Meningsinnholdet bak de karakteristiske steinsetningene i Aust-Agder, mener jeg altså har vært at de har fungert som rituelle rom og anlegg forbundet med transformasjon, og da særlig i forbindelse med døden og samfunnets reproduksjon av liv på gravplassene på Fjære. Dermed syntes de til å være knyttet til branngravskikken, transformasjonen og det kollektive, og i liten grad den individuelle døde. Dette forklarer hvorfor de opphører inn i folkevandringstid, når et økt fokus på individualitet og kroppslighet etablerer seg. Med disse endringene syntes transformasjon til å bli noe menneskene i stadig mindre grad kunne gjøre selv. Samtidig med dette later den nye elitementaliteten som etablerer seg, basert på sosiale allianser og forbund, til å hente maktlegitimitet nettopp fra det hinsidige. Grensekryssing skal ha vært en viktig del av dette, der ånden til høvdingen skilte seg fra kroppen og tok dyrehum. Belegg for dette har man blant annet ment å finne i dyreornamentikken fra perioden. Gjennom slik grensekryssing fikk høvdingen kunnskaper som gjorde han til en ener i samfunnet. Dermed later kommunikasjon på tvers av grenser, som liv og død, til å ha gått fra å være et allment fenomen til å bli noe i større grad beholdt spesialister. Dette mener jeg altså må ses i sammenheng med den generelle økingen i fokuset på kroppslighet og individualitet i denne perioden. Med disse endringene later steinsetningene til å ha utspilt mye av sin rolle.

6 Litteraturliste

Almgren, Oscar

- 1897 *Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der Provinzialrömischen und Südrussischen Formen.*
Doktorgradsavhandling ved Universitetet i Uppsala. Ivar Hæggström, Stockholm.

Andrén, Anders

- 2004 I skuggan av Yggdrasil. Trädet mellan idé och realitet i nordisk tradition. I *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi*, redigert av Anders Andrén, Kristina Jennbert og Catharina Raudvere, s. 389-430. Nordic Academic press, Lund.

Arne, T. J.

- 1938 Domarringarna äro gravar. *Fornvännen* 1938(33):165-177.

Bagøien, Anne Aure

- 1979 Gravskikk og gravtro i eldre jernalder. En analyse av et gravfunn fra Skreros i Vegusdal. *Årsskrift for Agder historielag* 1979(57):5-16.

Baudou, Evert

- 2004 *Den nordiska arkeologin: historia och tolkningar*, Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm.

Bennett, Agneta

- 1987 *Graven. Religiös och social symbol.* Doktorgradsavhandling ved Universitetet i Stockholm. Theses and papers in North-European archaeology 18. Stockholm.
1988 *Graven. Religiös och social symbol.* I *Gravskikk och Gravdata*, redigert av Elisabeth Iregren, Kristina Jennbert og Lars Larsson, s. 73-85. Report Series 32, Institutt for arkeologi ved Universitetet i Lund, Lund.

Beverfjord, Aud

- 2007 *Hellige steiner – bruk og betydning av steinfallosjer i Norge.* Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi ved Norges teknisk-naturvitenskaplige universitet, Trondheim.
2000 Historien om en bauta. *SPOR* 2000(2):18-19.

Bourdieu, Pierre

- 1990 *The Logic of Practice.* Oversatt av Richard Nice. Polity Press, Cambridge.
1995 *Distinksjonen: en sosiologisk kritikk av dømmekraften.* Oversatt av Annick Prieur. Pax Forlag, Oslo.
2006 Strukturer, habitus og praksiser. *Agora: Journal for metafysisk spekulasjon* 1-2:53-73.

Bukkemoen, Grethe

- 2006 Alt har sin plass – stedsidentitet og sosial diskurs på Jæren i eldre jernalder. I *Sjøreiser og stedsidentitet: Jæren/Lista i bronsealder og eldre jernalder*, redigert av Lotte Hedeager, s. 135-302. Oslo Arkeologiske Serie, Universitetet i Oslo, Oslo.

Brendalsmo, Jan og Gunnhild Røthe

- 1992 Haugbrot eller de levendes forhold til de døde – en komparativ analyse. *META* 1992(1):84-119.

Brevik Faanes, Morten

2010 *Et maktsenter i eldre romertid? Et 61 meter langt langhus på Missingen gård i Råde kommune*. Upublisert mastergradsavhandling ved Universitetet i Oslo.

Brück, Joanna

1999 Ritual and rationality: some problems of interpretation in European archaeology. *European Journal of Archaeology* 2(3):313-344.

2005 Experiencing the past? The development of a phenomenological archaeology in British prehistory. *Archaeological Dialogues* 12 (1) 45-72.

Brøgger, A. W.

1945 Oseberghaugen – Haugbrott. *Viking: tidsskrift for norrøn arkeologi* 1945(IX):1-44.

Bøe, Johs.

1931 *Jernalderens keramikk i Norge*. Bergens museums skrifter nr. 14. John Griegs boktrykkeri, Bergen.

Carnap-Bornheim, Claus von og Jørgen Ilkjær

1999 Import af romersk militærudstyr til Norge i yngre romertid. I *Et hus med mange rom. Vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen*, redigert av Ingrid Fuglestad, Terje Gansum og Arnfrid Opedal, s.135-148. AmS-Rapport 11A, Arkeologisk Museum i Stavanger, Stavanger.

Damlien, Hege

2002 *Meningsinnholdet i jernaldernes langhauger: en analyse fra Østfold og Vestfold*. Upublisert mastergradsavhandling ved Universitetet i Oslo.

Dietler, Derek

2001 Theorizing the Feast: Rituals of Consumption, Commensal Politics, and Power in African Contexts. I *Feasts. Archaeological and Ethnographic perspectives on Food, Politics, and Power*, redigert av Michael Dietler og Brian Hayden, s. 65-114. Smithsonian Institution Press, Washington D.C.

Dobres, Marcia-Anne

2000 *Technology and Social Agency: Outlining a Practice Framework for Archaeology*. Blackwell, Oxford.

Dobres, Marcia-Anne og Christopher R. Hoffman

1999 Introduction: A Context for the Present and Future of Technology Studies. I *The Social Dynamics of Technology: Practice, Politics, and World Views*, redigert av Marcia-Anne Dobres og Christopher R. Hoffman, s. 1-19. Smithsonian Institution Press, Washington D.C.

Engevik, Asbjørn

2005 Bunnedekor på spannformede leirkar – pynt, produksjonsmerke eller symbol. I *Fra funn til samfunn. Jernalderstudier tilegnet Bergljot Solberg på 70-årsdagen*, redigert av Knut Andreas Bergsvik og Asbjørn Engevik jr., s. 9-44. Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter 1, Universitetet i Bergen, Bergen.

Enright, Michal

- 1996 *Lady with a mead cup: ritual, prophecy and lordship in the European warband from La Tène to the Viking Age*. Four Courts Press, Dublin.

Fabech, Charlotte

- 1989 Sydskandinaviske offerfund som kilde til jernalderens religion och ideologi. I *Arkeologi och religion: rapport från arkeologidagarna 16-18 januari 1989*, red L. Larsson og B. Wyrzomirska, s. 107-117. Report Series 34, Lunds universitet. Arkeologiska institutionen, Lund.
- 1991 Booty Sacrifices in Southern Scandinavia: A Reassessment. I *Sacred and Profane. Proceedings of a Conference in Archaeology, Ritual and Religion. Oxford, 1989*, redigert av Paul Garwood, David Jennings, Robin Skeates og Judith Toms, s.88-99. Oxford University Committee for Archaeology Monograph No. 32, Oxford University Committee for Archaeology, Oxford.
- 1994 Reading Society from the Cultural Landscape. South Scandinavia between Sacral and Political Power. I *The Archaeological Studies of Gudme and Lundeberg. Papers presented at a Conference at Svendborg, October 1991*, redigert av P.O. Nilsen, K. Randsborg og H. Thrane, s. 169-183. Akademisk Forlag, København.

Faye, Andreas

- 1844 *Norske folke-sagn. Samlede og utgitt av Andreas Faye*. Guldberg & Dzwonkowski, Christiania.

Fett, Harry

- 1909 *Norges kirker i middelalderen*. Gammel norsk kultur i tekst og bilder. Cammermeyer Forlag, Oslo.

Finmark, Stian

- 2009 *Skiens bygdeborger: en funksjonsanalyse*. Upublisert mastergradsavhandling ved Universitetet i Bergen.

Fowler, Chris

- 2004 *The archaeology of personhood – an anthropological approach*. Routledge, London.

Fredriksen, Per Ditlef

- 2002 *Karet/kroppen/identiteten. Spannforma leirkar i graver*. Upublisert hovedfagsoppgave ved Universitetet i Bergen.
- 2006 Moving Closer to the Fire: Heat Transformations and Bucket-Shaped Pots in Burials. *Norwegian Archaeological Review* 39(2):126-137.

Gansum, Terje

- 1999 Mythos, Logos, Ritus. Symbolisme og gravskikk i lys av gudediktene i den eldre Edda. I *Et hus med mange rom. Vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen*, redigert av Ingrid Fuglestad, Terje Gansum og Arnfrid Opedal, s.439-503. AmS-Rapport 11B, Arkeologisk Museum i Stavanger, Stavanger.
- 2002 Fra jord til handling. I *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*, redigert av Kristina Jennbert, Anders Andrén och Catharina Raudvere, s. 249-286. Nordic Academic press, Lund.

Gansum, Terje; Gro Jerpåsen og Christian Keller.

1997 *Arkeologisk landskapsanalyse med visuelle metoder*. AmS-Varia 28. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.

Gansum, Terje og Terje Østigård

2004 The ritual stratigraphy of monuments that matter. *European Journal of Archaeology* volume 7(1):61-79.

Giddens, Anthony

1984 *The Construction of Society. Outline of the theory of Structuration*. Polity Press, Cambridge.

2001 *Sociology*. 4. utgave. Polity Press, Cambridge.

Gjessing, Helge

1918 Indberetning om gravundersøkelser paa gaarden Skreros, (Gn. 33 brn. 1) Vegusdal sogn, Herefoss pgd., Nedenes Amt. *Oldtiden* Bind VII første hefte:9-31.

1923 Aust-Agder i forhistorisk tid. I *Arendal fra fortid til nutid: utgit ved byens 200-aars jubileum som kjøbstad 7. mai 1923*, redigert av Fredrik Scheel, s. 1-56. Gyldendalske Bokhandel, Kristiania.

Glørstad, Håkon

1994 *Slettåbø-konstruksjonen*. Upublisert mastergradsavhandling ved Universitetet i Oslo.

Grav Ellingsen, Ellen Johanne

2003 *Trekantede og stjerneformede anlegg i Trøndelag – en studie av symbolikk og funksjon*. Upublisert hovedoppgave ved Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

Grimm, Oliver og Frans-Arne Stylegar

2004 Court Sites in Southwest Norway – Reflection of a Roman Period Political Organisation? *Norwegian Archaeological Review* 37(2):111-134.

Grimstad kommune

2006 Landbruksplan – vedtatt i kommunestyret 24.09.06. Elektronisk dokument, <http://www.grimstad.kommune.no/Global/Bilder/Bilder%20ingress133x100/Diverse%20illustrasjoner/Teknisk%20sektor/Forvaltningstjenesten/Dokumenter/Planer/Landbruksplan/Landbruksplan%20vedtatt%2009.2006.pdf>, besøkt 24. november 2010.

Grøtberg, Unni

2010 Å seile sin egen sjø... Den dødes destinasjon i vikingtidens gravskikk. *Nicolay Arkeologisk Tidsskrift* 110:60-67.

Gundersen, Ingar M.

2007 *Romertidens fyrstegraver. Germansk konstruksjon og romersk refleksjon*. Upublisert mastergradsavhandling ved Universitetet i Oslo.

Gustafson, Gabriel

1906 *Norges Oldtid: Mindesmærker og Oldsager*. Gammel norsk kultur i tekst og bilder. Cammermeyers Forlag, Oslo.

Hanisch, Morten

2002 Gravritualene som fortellinger om ære. *Primitive tider* 5:23-38.

Haugen, Susanne

2009 Bautastein – fallos. Kring en tolkning av ett fornvästnordisk ord. *Scripta Islandica: Isländska Sällskapets Årsbok* 59:121-134.

Hedeager, Lotte

1979 A quantitative analysis of roman imports in Europe north of limes (0-400 AD), and the question of roman-germanic exchange. I *New Directions in Scandinavian Archaeology*, redigert av Kristian Kristiansen og Carsten Paulodan-Müller, s. 191-216. Studies in Scandinavian prehistory and early history Bind 1. Nationalmuseet i København, Lyngby.

1990 *Danmarks jernalder: mellom stamme og stat*. Doktorgradsavhandling ved Aarhus Universitet. Aarhus Universitetsforlag, Aarhus.

1999a *Skygger av en annen virkelighet. Oldnordiske myter*. Pax Forlag, Oslo.

1999b Skandinavisk dyreornamentik. Symbolsk representasjon af en førkristen kosmologi. I *Et hus med mange rom. Vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen*, redigert av Ingrid Fuglestad, Terje Gansum og Arnfrid Opedal, s.219-237. AmS-Rapport 11A, Arkeologisk Museum i Stavanger, Stavanger.

2000 Migration Periode Europe. The Formation of a Political Mentality. I *Rituals of Power. From Late Antiquity to the Early Middle Ages*, redigert av Frans Theuvs og Janet L. Nelson, s. 15-57. Brill, Leiden.

2004 Dyr og andre mennesker, mennesker og andre dyr. Dyreornamentikkens transcendentale realitet. I *Ordning mot kaos. Studier av nordisk førkristen kosmologi*, redigert av Anders Andrén, Kristina Jennbert og Catharina Raudvere, s. 219-252. Nordic Academic press, Lund.

Hedeager, Lotte og Henrik Tvarnø

2001 *Tusen års europahistorie. Romere, germanere og nordboere*. Oversatt av Kåre A. Lie. Pax Forlag, Oslo.

Hem Eriksen, Marianne

2010 *Between the real and ideal: ordering, controlling and utilising space in power negotiations - hall buildings in Scandinavia, 250 - 1050 CE*. Upublisert mastergradsavhandling ved Universitetet i Oslo.

Hodder, Ian

1990 Technology in the Humanities: A Commentary. *Archaeological Review from Cambridge* 9 (1):154-157.

1999 *The Archaeological Process – an introduction*. Blackwell Publishing, Oxford.

2001 Introduction: A Review of Contemporary Theoretical Debates in Archaeology. I *Archaeological Theory Today*, redigert av Ian Hodder, s. 1-13. Polity Press, Oxford.

Holch, Per

1986 *Cremated bones: a medical-anthropological study of an archaeological material on cremation burials*. Antropologiske skrifter 1. Anatomisk institutt, Universitetet i Oslo, Oslo.

Hvass, Steen

- 1988 Jernalderens bebyggelse. I *Fra Stamme til Stat i Danmark 1. Jernalderens stammesamfund*, redigert av Peder Mortensen og Birgit M. Rasmussen, s. 53-92. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII, Jysk Arkæologisk Selskab, Aarhus.

Ilkjær, Jørgen

- 1990 *Die Lanzen und Speere: Textband. Illerup Ådal*. Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter 1. Jysk Arkæologisk Selskab. Aarhus.
- 1999 Fiender og forbundsfeller. Regional kontakt gjennom historien. I *Fiender og forbundsfeller: regional kontakt gjennom historien. Karmøyseminaret 1999*, redigert av Marit Veia og Helge-Rolf Naley, s. 25-36. Karmøy kommune, Koperøy.
- 2000 *Den første norgeshistorien: Illerupfunnet. Ny innsikt i skandinavisk romertid*. Kulturhistorisk Forlag, Tønsberg.
- 2002 Den bevidste ødelæggelse i krigsbytteofringerne. I *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*, redigert av Kristina Jennbert, Anders Andrén och Catharina Raudvere, s. 203-213. Nordic Academic press, Lund.

Johnson, Matthew

- 1999 *Archaeological theory: an introduction*. Blackwell Publishing, Oxford.

Kaliff, Anders

- 1997 *Grav och kultplats: eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland*. Aun: archaeological studies bind 24. Uppsala University Institute of North European Archaeology, Uppsala.

Keller, Christian

- 1993 Noen tanker rundt Borrehaugenes beliggenhet. *Borreminne* 1993:53-58.

Keyser, Rudolf

- 1847 *Nordmændenes religionsforfatning i hedendommen*. Dybwad, Christiania.

Knutzen, Trude

- 2004 *Bautasteiner på Sunnmøre: en analyse av steinenes betydning og funksjon i tid og rom*. Upublisert hovedfagsoppgave ved Universitetet i Bergen.

Kristiansen, Kristian

- 1998 Between Rationalism and Romanticism. *Current Swedish Archaeology* nr 6 1998:115-122.
- 1999 The theoretical cycle - a discussion of some universal oppositions in historical interpretation. I *Marxistiska perspektiv inom skandinavisk arkeologi*, redigert av Goldhahn, J & P. Nordquist, s. 1-14. Institutionen för arkeologi och samiska studier, Umeå universitet, Umeå.

Kristoffersen, Siv

- 1995 Transformation in Migration Period Animal Art. *Norwegian Archaeological Review* 28(1):1-17.
- 1997 *Dyreornamentikkens sosiale tilhørighet og maktpolitiske sammenheng. Nydamstil og stil I i sør- og sørvestnorge*. Doktoravhandling ved Universitetet i Bergen. Bergen.
- 2000 *Sverd og spenne. Dyreornamentikken og sosial kontekst*. *Studia humanitatis Bergensia* 13. Høyskoleforlaget, Kristiansand.

Kudahl, Helge J.

2007 *Ravnehovedringe og stormandsalliancer i romersk jernalder*. Attika, Vordingborg.

Larsen, Bjarte S.

2003 *Tro og forestillinger omkring døden og de døde: død, grav og gravlokalisering i Høyland fjellbygd i jernalderen*. Upublisert hovedfagsoppgave ved Universitetet i Bergen.

Larsen, Jan Henning

1994 "Hellige steiner" i Aust- og Vest-Agder. *Viking: tidsskrift for norrøn arkeologi* 1994(LVII):107-117

2003 Gravfelt fra eldre jernalder på Glamsland, Lillesand kommune i Aust-Agder. *Årsskrift for Agder historielag* 2002(79):30-43.

Larsen, Jan Henning og May-Liss Bøe Sollund

2002 Gravfeltet i Fevikparken, Grimstad. *Årsskrift for Agder historielag* 2002(78):7-24.

Layder, Derek

2006 *Understanding social theory*. Sage, London.

Lillehammer, Grete

1996 *Død og grav: gravskikk på Kvassheimfeltet, Hå i Rogaland, SV Norge*. AmS-skrifter 13. Arkeologisk Museum i Stavanger, Stavanger.

Lindqvist, Sune

1921 Ynglingaättens gravskick. *Fornvännen* 1921(16):83-194.

Lindstøl, Tallak

1882 *Stamtavler, væsentlig fra østre Nedenæs. Samlet, redigeret og udg. af Tallak Linstøl*. Christiania.

Lund, Julie

2009 *Åsted og vadedsted: deponeringer, genstandsbiografier og rumlig struktureringssom kilde til vikingetidens kognitive landskaber*. Doktoravhandling ved Universitetet i Oslo. Unipub, Oslo.

Lund Hansen, Ulla

1987 *Römischer Import im Norden. Warenaustausch zwischen dem Römischen Reich und dem freien Germanien während der Kaiserzeit unter besonderer Berücksichtigung Nordeuropas*. Nordiske Fortidsminder serie B, bind 10. Det Konglige Nordiske Oldskriftselskab, København.

1988 Handelscentre i Danmark i romersk og ældre germansk jernalder. I *Festskrift til Olaf Olsen på 60-årsdagen den 7. juni 1988*, redigert av Aage Andersen, s. 79-92. Det kongelige nordiske oldskriftselskab, København.

1995 *Himlingøje – Seeland – Europa. Ein Gräberfeld der jüngeren römischen Kaiserzeit auf Seeland, seine Bedeutung und internationalen Beziehungen*. Nordiske Fortidsminder 13. Det Konglige Nordiske Oldskriftselskab, København.

Løken, Trond

- 2001 Oppkomsten av den germanske hallen – Hall og sal i eldre jernalder i Rogaland. *Viking: tidsskrift for norrøn arkeologi* 2001(LXIV):49-86.
- Mansrud, Anja
2004 Å dyrke de døde: knoklenes metaforikk i jernalderens branngravsskikk. *Primitive tider* 2004(7):29-40.
- Martens, Jes (red)
1997 *Chronological problems of the Pre-Roman Iron Age in northern Europe: symposium at the Institute of Prehistoric and Classic Archaeology, University of Copenhagen, December 8 1992*. Arkæologiske skrifter bind 7. Danmarks Universitetsforlag. København.
- Mauss, Marcel
1995 *Gaven. Utvekslingens form og årsak i arkaiske samfunn*. Cappelen, Oslo.
- Moe, Sverre
1994 *Sosiologi i hundre år: en veileder i sosiologisk teori*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Mogstad, Oddmund
2002 16 steinar stend i rad. Brudeled og pikksteinar. *Årsskrift for Agder historielag* 2002(78):58-75.
2005 Likkviler og andre steinsettingar i samband med desse. *Årsskrift for Agder historielag* 2005(81):205-215.
- Munch, P. A.
1854 *Nordmændenes ældste Gude- og Helte-sagn*. B. F. Steenballe, Christiania.
- Myhre, Bjørn
1987 Chieftains' graves and chiefdom territories in South Norway in the Migration Period. *Studien zur Sachsenforschung* 6:169-187.
1991 Bosetning og politisk organisasjon i Vest-Norge før vikingtid. I *Nordatlantiske foredrag. Seminar om nordatlantisk kulturforskning i Nordens Hus på Ferøyene. 27.-30. august 1990*, redigert av Jóan Pauli Joensen, Ruth Johansen og Jan Kløvstad, s. 10-19. Nordurlandahúsid i Føroyum, Tórshavn.
2005a Krossane på Ullandhaug, Døds-sjødno på Sele og Fem dårlige jomfruer på Norheim. *Frá haug ok heiðni* 2005(3):3-10.
2005b Mer om trekantete steinsetninger. *Frá haug ok heiðni* 2005(4):30-32.
- Nicolaysen, Nicolay
1866 *Norske fornlevninger: en oplysende fortegnelse over Norges fortidslevninger, ældre en reformationen og henførte til hver sit sted*. Foreningen til Norske fortidsminnesmerkes bevaring. Kristiania.
1869 Tillæg til "Norske Fornlevninger" m. m.. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevarings årsberetning* 1868:131-191.
1875 Antikvariske Notiser. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevarings årsberetning* 1874:158-174.
1876 Utgravninger i Fjære 1875. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevarings årsberetning* 1875:203-215.

- 1877 Utgravninger i Fjære 1876. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevarings årsberetning* 1876:117-139.
- 1878 Utgravninger i Fjære 1877. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevarings årsberetning* 1877:241-274.
- 1880 Antikvariske Notiser. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevarings årsberetning* 1879:274-295.
- 1883 Utgravninger i Evje 1882. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevarings årsberetning* 1882:14-29.

Nyland, Astrid

- 2003 Å gjenfortelle en ukjent historie med kjente kategorier. *Primitive tider* 6:47-59.

Olsen, Bjørnar

- 1997 *Fra ting til tekst: teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning*. Universitetsforlaget, Oslo.

Olsen, Olaf

- 1966 *Hørg, hov og kirke: historiske og arkæologiske vikingetidsstudier*. Doktorgradsavhandling avlagt ved Universitetet i København. Det Kongelige nordiske Oldskriftselskab. København.

Przybyła, Marzena J.

- 2009a Die Hankenkreuzfibeln aus dem Grab 4 aus Engbjerg auf dem Hintergrund anderer pressblechverzierter Hakenkreuzfibeln. I *Wealth and Prestige. An Analysis of Rich Graves from Late Roman Iron Age on Eastern Zealand, Denmark*, redigert av Linda Boye og Ulla Lund Hansen, s. 37-60. Koppedal – Studier i astronomi – Nyere tid – Arkeologi Bind II. Koppedal, Esbjerg.
- 2009b Die Scheibenfibeln aus den Gräbern 12 und 18 aus Engbjerg. I *Wealth and Prestige. An Analysis of Rich Graves from Late Roman Iron Age on Eastern Zealand, Denmark*, redigert av Linda Boye og Ulla Lund Hansen, s. 61-79. Koppedal – Studier i astronomi – Nyere tid – Arkeologi Bind II. Koppedal, Esbjerg.

Ramskou, Thorkild

- 1960 *Lindholm Høje*. Nasjonalmuseets blå bøker. Nasjonalmuseet, København.

Reiersen, Håkon

- 2009 *The Central Place of the Avaldsnes Area, SW Norway. An Analysis of Elites and Central Functions along Karmsund 200 BC - AD 1000*. Upublisert mastergradsavhandling ved Universitetet i Bergen.
- 2010 Avaldsnes og Karmøysundet i yngre romertid. Fragmenter fra et elitemiljø. I *På sporet av romersk jernalder. Artikkelsamling fra Romertidsseminaret på Isegran 23.-24. januar 2010*, redigert av Ingar M. Gundersen og Marianne Hem Eriksen, s. 64-78. Nicolay Skrifter 3, Nicolay Arkeologisk Tidsskrift, Oslo.

Reitan, Gaute

- 2009 *Bosetningsspor fra yngre bronsealder, eldre- og yngre jernalder og middelalder, dyrkningsspor fra jernalderen, samt produksjonsplass med esser fra eldre jernalder. Moi (Gnr. 12/1, 2, 3 og 4), Bygland kommune, Aust-Agder*. Upublisert rapport fra arkeologisk utgravning. Kulturhistorisk Museum, Oslo.

- 2010 Smie på smie, hus på hus og kokegrop i kokegrop – et jernalders gårdsanlegg på Nannestad. *Nicolay arkeologisk tidsskrift* 111:65-76.
- Resi, Heid Gjøstein
- 2006 Østlandskjele. I *Norsk Arkeologisk Leksikon*, redigert av Einar Østmo og Lotte Hedeager, s.472. Pax Forlag, Oslo.
- Riksantikvaren
- 2010 Steinsetning. Elektronisk dokument.
<http://www.riksantikvaren.no/?module=Articles;action=Article.publicShow;ID=117293>. Besøkt 30. april 2011.
- Rølfesen, Perry
- 1976 En arkeologisk godbit fra Dømmesmoen. *Årsskrift for Dømmesmolaget* 17:16-18.
- Rygh, Oluf
- 1889 Fortegnelse over de til universitetets samling af nordiske oldsakers i 1888 indkomne sager fra tiden før reformationen. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevarings årsberetning* 1888:113-165.
- 1999 [1885] *Norske Oldsaker. Ordnete og forklarede af O.Rygh*. Tapir forlag, Oslo.
- Rødsrud, Christian
- 2010 Drikk og lev vel! Gravkeramikk som kilde til gjestebudskultur i eldre jernalder. I *På sporet av romersk jernalder. Artikkelsamling fra Romertidsseminaret på Isegran 23.-24. januar 2010*, redigert av Ingar M. Gundersen og Marianne Hem Eriksen, s. 64-78. Nicolay Skrifter 3, Nicolay Arkeologisk Tidsskrift, Oslo.
- Rønne, Ola
- 2002 Smeden i jernalderen – ildens mester. *Primitive tider* 5:55-64.
- Sahlström. K. E.
- 1924 Några iakttagelser angående domareringar i norra Västergötland. *Fornvännen* 1924(19):211-229.
- Schetelig, Haakon
- 1912 *Vestlandske graver fra jernalderen*. Bergen museums skrifter ny række, bind II, no 1. John Griegs boktrykkeri, Bergen.
- Shetelig, Haakon og Fr. Johannessen
- 1929 *Kvalsundfundet og andre norske myrfund av fartøier, med botaniske bidrag av Jens Holmboe og Knud Jessen*. Bergens museums skrifter ny række, bind II, no 2. Bergens museum, Bergen.
- Schou, Torbjørn Preus
- 2007 *Handel, produksjon og kommunikasjon: en undersøkelse av klebersteinsvirksomheten i Aust-Agdersvikingtid med fokus på Fjære og Landvik*. Upublisert mastergradsavhandling fra Universitetet i Bergen.
- Skjelsvik, Elizabeth
- 1951 Steinringen på Hunn. I *tidsskrift for norrøn arkeologi* 1951(XV):116-126.

- 1953 *Steinsetninger og steinlegninger i Norge: et bidrag til deres datering og forståelse*, Upublisert magistergradsavhandling ved Universitetet i Oslo, Oslo.
- 1957 Registrering av fornminner for økonomisk kartverk, v/Universitetets Oldsaksamling. Gårdsnummer: 1 Grøm, bruksnummer 1/36 Grømvold.
- 1958 Utgravninger på Statens hagebruksskole, Dømmesmoen 1950-53. *Årsskrift for Dømmesmolaget* 1958:11-17.

Skjervheim, Hans

- 2002 *Mennesket*. Universitetsforlaget, Oslo.

Skogstrand, Lisbeth

- 2010 Romertidens menn og maskuliniteter. I *På sporet av romersk jernalder. Artikkelsamling fra Romertidsseminaret på Isegran 23.-24. januar 2010*, redigert av Ingar M. Gundersen og Marianne Hem Eriksen, s. 20-35. Nicolay Skrifter 3, Nicolay Arkeologisk Tidsskrift, Oslo.

Skre, Dagfinn

- 1997 Haug og grav. Hva betyr gravhaugene? I *Middelalderens symboler*, redigert av Ann Christensson, Else Mundal og Ingvild Øye, s. 37-52. Kulturtekster 11, Senter for europeiske kulturstudier, Bergen.
- 1998 *Herredømmet: bosetning og besittelse på Romerike 200-1350 e. Kr.* Doktoravhandling ved Universitetet i Oslo. Acta Humaniora, Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo, Oslo.

Solberg, Bergljot

- 1999 "Holy white stones". Remains of fertility cult in Norway. I *Völker an Nord- und Ostsee und die Franken. Akten des 48. Sachsensymposium in Mannheim vom 7. bis 11. September 1997*, redigert av Uta von Freeden, Ursula Koch und Alfried Wiczorek, s. 99-106. Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.
- 2000 *Jernalderen i Norge. Ca. 500 f.kr.–1030 e.kr.* Cappelen Akademiske Forlag, Oslo.

Solli, Brit

- 2002 *Seid. Myter, sjamanisme og kjønn i vikingenes tid*. Pax Forlag, Oslo.

Spurkland, Terje

- 2001 *I begynnelsen var Rúnþrúgr. Norske runer og runeinnskrifter*. Landslaget for norskundervisning og Cappelen Akademiske Forlag, Oslo.

Sprockhoff, Ernst

- 1945 *...und zeugen von einem stolzen Geschlecht*. Centraltrykkeriet, Oslo.

Steinsland, Gro

- 2000 *Den hellige kongen. Om religion og herskermakt fra vikingtid til middelalder*. Pax forlag, Oslo.
- 2002 Herskerens ritualer. Kan mytologien sette oss på spor av riter, gjenstander og kult knyttet til herskerens intronisasjon? I *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*, redigert av Kristina Jennbert, Anders Andrén och Catharina Raudvere, s. 87-101. Nordic Academic press, Lund.
- 2005 *Norrøn religion: myter, riter, samfunn*. Pax Forlag, Oslo.

Stensvik, Lars F.

- 2005 Steinsetninger. I *Norsk Arkeologisk Leksikon*, redigert av Einar Østmo og Lotte Hedeager, s.353. Pax Forlag, Oslo.

Storgaard, Birger

- 2001 Himlingøje. Barbarian empire or Roman implantation. I *Military Aspects of the Aristocracy in Barbaricum in the Roman and Early Migration Periods*. Studies in Archaeology & History vol. 5. Nationalmuseet, København.
- 2003 Kosmopolitiske aristokratier. I *Sejrens triumf. Norden i skyggen af det romerske imperium*, redigert av Lars Jørgensen, Birger Storgaard og Lone Gebauer Thomsen, s. 106-125. Nationalmuseet, København.

Straume, Eldrid

- 1984 *Fasettslipte glass i nordiske graver fra 4. og 5. århundre e.Kr.* Doktoravhandling ved Universitetet i Oslo.
- 1987 *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n.Chr.* Instituttet for sammenlignende kulturforskning serie B skrifter 73. Universitetsforlaget, Oslo.
- 1998 Fibeln der römischen Kaiserzeit aus Norwegen – der Stand der Forschung. I *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren: Internationale Arbeitstagung 25.-28.Mai 1997 Kleinmachnow, Land Brandenburg*. Redigert av Michaela Aufleger, Petra Woidt og Norbert Gossler, s. 437-451, Verlag Brandenburgisches Landesmuseum für Ur- und Frühgeschichte, Potsdam.

Stylegar, Frans Arne

- 2001 Hovedgårder, stormenn og landnåm. En studie i det sydligste Norges folkevandringstid. I *Fiender og forbundsfeller: regional kontakt gjennom historien. Karmøyseminaret 1999*, redigert av Marit Veia og Helge-Rolf Naley, s. 37-64. Karmøy kommune, Koperøy.
- 2006 Aust-Agder. I *Norsk Arkeologisk Leksikon*, redigert av Einar Østmo og Lotte Hedeager, s.26-31. Pax Forlag, Oslo.
- 2009a Horg, hov og kirke. Elektronisk dokument.
<http://arkeologi.blogspot.com/2009/02/horg-hov-og-kirke.html>. Besøkt 23. mars, 2011.
- 2009b "Hellige hvite steiner" panis, penis eller sieidi? *Nicolay Arkeologisk Tidsskrift* 109:25-37.

Teigen, Torill

- 2007 *Norske "sentralplasser". Den sydiskandinaviske sentralplassdiskusjonen applisert på tre utvalgte lokaliteter: Åker, Hov og Veien*. Upublisert mastergradsavhandling ved Universitetet i Oslo.

Tilley, Christopher

- 1999 *Metaphor and Material Culture*. Blackwell, Oxford.

Trigger, Bruce

- 1996 *Arkeologiens idéhistorie*. Oversatt av Toril Hanssen. Pax Forlag. Oslo.

Tsigaridas, Zanette

- 1998 Fra gård til grav. Langhauger, kvinneroller og reproduksjon av samfunnet. *Primitive tider* 1998 (1):1-20.
- Töpfer, Ulrike
2010 *Beinkammer i jernaldergraver. Hverdagslig gjenstand eller kroppsrelatert symbol? En komparativ analyse av gravfelt i Østfold fylke*. Upublisert mastergradsavhandling ved Universitetet i Oslo.
- Van Gennep, Arnold
1999 [1909] *Overgangsriter*. Oversatt av Erik Ringen. Pax Forlag, Oslo.
- Vedel, E.
1897 *Efterskrift til Bornholms oldtidsminder og oldsager*. Universitetsboghandler G. E. C. GAD. København.
- Wangen, Vivian
2009 *Gravfeltet på Gunnarstorp i Sarpsborg, Østfold. Et monument over døderiter og kultutøvelse i yngre bronsealder og eldste jernalder*. Norske Oldfunn XXVII. Kulturhistorisk Museum, Oslo.
- Wiker, Gry
2001 Om Konstruksjonen av en ny menneskelig identitet i jernalderen. *Primitive tider* 4:51-72.
- Wildte, Fridolf
1926 Tingplatserna i Sverige under förhistorisk tid och medeltid. En kulturhistorisk undersökning. *Fornvännen* 1926(21):211-229.
- Winther, Th.
1881 Undersøgelser i Nedenæs amt i 1880. *Foreningen for norske fortidsminnesmerkers bevarings årsberetninger* 1880:88-112.
- Østigård, Terje
2000 Sacrifices of raw, cooked and burnt humans. *Norwegian archaeological review* 2002(33):41-58.
2006 Lik og ulik – introduksjon til variasjon i gravskikk. I *Lik og ulik. Tilnærminger til variasjon i gravskikk*, redigert av Terje Østigård, s. 9-44. Universitetet i Bergens Arkeologiske Skrifter 2, Universitetet i Bergen, Bergen.
2007 *Transformatøren – Ildens mester i jernalderen*. Rituelle spesialister i bronse- og jernalder II, Gotarc Serie C, Arkeologiska Skrifter vol. 65. Institutionen för arkeologi och antikens kultur ved Universitetet i Göteborg, Göteborg.

6.1 Primærkilder

Heimskringla.

[1999] Oversatt av Gustav Storm. J.M. Stenersens Forlag, Oslo

Håvamål

[1899] I *Den Ældre Edda*. Oversatt av G. A. Gjessing. H. Aschehoug Forlag, Kristiania.

Appendiks: Steinsetninger i Aust-Agder

1	Det lange neset		<p>Steinsetningen: Steinsetningen (A.nr. 134921) er en uregelmessig likebeinet trekant anlagt på bart fjell.</p> <p>Plassering/Omgivelser: Den ligger på et nes ved et fjellvann i Bygland Kommune, på fjellet ca 6 kilometer i luftlinje øst for Byglandsfjorden. Ingen andre kulturminner ble registrert i nærheten.</p> <p>Vurdering: Anlegget ligger tilsynelatende langt fra det meste. Størrelsen er også påfallende liten, tre ganger mindre enn den minste sikre steinsetningen i Grimstad. Trolig er det derfor snakk om en senere utmarkskulturminne, en likhvile eller lignende. Kategori 1.</p>
Bygland kommune			
Antall stein i dag	3		
Opprinnelig antall	3		
Form: Trekant	Mål: 2 x 2 x 2 m.		
GPS: UTM 32 (Euref89)			
N: 6512204	Ø: 439672		

2	Neset	<p>Steinsetningen: Steinsetningen (A.nr. 76605) er i dag borte, og er kun kjent gjennom en muntlig kilde (Mikkjel Neset). Lite annet vites om anlegget enn at den skal ha vært rundt.</p> <p>Plassering/Omgivelser: Kulturminnet skal ha ligget på et nes ut i Byglandsfjorden, omgitt av denne i nord, sør og vest og av steilt fjell i øst. Som en relativt stor dyrkbar flate i et landskap som ellers preges av bart fjell, og med elven som nærmeste nabo, syntes plassen å være gunstig sett fra et strategisk synspunkt. Øvrige funn fra stedet er fra steinalder.</p> <p>Vurdering: I beskrivelsen i <i>Askeladden</i> går man langt i å vurdere anlegget som en røys, og ikke en steinsetning. Kildene er dessuten så svake at jeg velger å tillegge dette anlegget liten kildeverdi. Kategori 1.</p>
Bygland kommune		
Antall stein i dag	0	
Opprinnelig antall	?	
Form: Sirkel	Mål: ?	
GPS: UTM 32 (Euref89)		
N: 6505757	Ø: 430746	

3	Tveitsfjell		Steinsetningen: Anlegget er beskrevet i <i>Askeladden</i> (A.nr. 76295-1) som rundt, med tursti gjennom ringen i vest, og bestående av 8 blokker. Sørøst i anlegget er restene gjerde. Ti forholdsvis store blokker ble funnet på plassen under min egen befaring (2010), konsentrert til nordøst av sirkelen. Kun et par kunne sies å til dels være reist. Kulturminnet virket svært forstyrret. Plassering/Omgivelser: Anlegget er plassert høyt på Tveitsfjellet, med god utsikt mot øst, og mot Tveit. Åmli sentrum ligger ved foten av berget i vest. Her renner også Nidelva. Det er ingen utsyn mot sistnevnte. Omgivelsene er preget av lyngvegetasjon og enkelte trær (furu). Mye berg i dagen. I dag er det turstier over hele fjellet. Vurdering: Slik anlegget på Børtinghus framstår i dag, virker det mer sannsynlig at anlegget dreier seg om et senere utmarkskulturminne, slik som ved anlegg 1. Kategori 1. For øvrig beskrev Nicolaysen (1866:250) en steinkrets også på Vestre Tveit (Åmli), som ligger ved foten av Tveitsfjell. Anlegget har imidlertid ikke blitt gjenfunnet. Det er heller ikke registrert steinsetninger eller bautaer i <i>Askeladden</i> i selve Tveit-dalføret.
Åmli kommune			
Antall stein i dag	10		
Opprinnelig antall	?		
Form: Sirkel	Mål: 9 m. i diameter		
GPS: UTM 32 (Euref89)			
N: 6514390	Ø: 471734		

4	Eppeland	Steinsetningen: Anlegget står oppført i <i>Askeladden</i> som en bautasteinlokalitet (A.nr. 31601), og skal ha bestått av minst syv bautasteiner. Da disse ble funnet i en konsentrasjon, kan de ha kommet fra en steinsetning. Kun to står fortsatt i dag, og er flyttet til idrettsplassen på Dølemo. GPS-koordinatene er for bautasteinene der de nå står. Omgivelsene: Eppeland er et lite dalføre, to kilometer øst for Tovdalselva, og 6 kilometer vest for Nidelva. Vurdering: Nicolaysen beskriver en steinkrets mellom Vehus og Berås i Åmli. Dette er omlag 7 kilometer sør for Eppeland, men kan være det samme anlegget. Dersom det faktisk finnes et anlegg mellom de to beskrevne gårdene, ligger dette ulent til på et fjell, og vil i så fall trolig ha en lignende opprinnelse som anlegg 1 og 3. Steinene som står på idrettsplassen er tydelig skulpterte, noe som er ikke forekommer i andre steinsetninger. De er også svært enhetlige. Derfor mener jeg de trolig må sees i sammenheng med tradisjonen for enkeltstående bautastein, og ikke steinsetninger. Kategori 1.
Åmli kommune		
Antall stein i dag	2	
Opprinnelig antall	7+?	
Form: Sirkel	Mål: Ukjent	
GPS: UTM 32 (Euref89)		
N: 6508120	Ø: 461777	

5	Harstveit		Steinsetningen: Anlegget står oppført i <i>Askeladden</i> som en tradisjonslokalitet (A.nr. 41590-1). To av steinene står side om side, og én av dem syntes således flyttet i senere tid. Ellers står de med jevne mellomrom. Flere er tydelig reiste. Tolags fotkjede går langs sirkelen. Fjellet anlegget står på heller litt mot elven. I følge folkemunne skal det dreie seg om en fektering fra gammelt av. Omgivelsene: Anlegget ligger i Gjøvdalen, et flatt dalføre preget av sandholdige løsmasser. I meandersvinger midt i dalen går elven Gjøv, som renner ut i Nidelva. Anlegget ligger i en hei, kort nordvest for elven. Vurdering: Anlegget er ikke plassert på flatlandet i Gjøvdal, men i en av heiene like ved. Dermed ligger anlegget i en helling, og ikke helt flatt slik normalen syntes å være. Utformingstrekkene taler imidlertid for at det dreier seg om en steinsetning i ordets rette forstand. Kategori 2.
Åmli kommune			
Antall stein i dag	6		
Opprinnelig antall	6		
Form: Sirkel	Mål: 7,5 m. i diameter		
GPS: UTM 32 (Euref89)			
N: 6524947	Ø: 460552		

6	Mosvald	Steinsetningen: Anlegget på Mosvald kjennes fra Fayes samling av norske folkefortellinger. I følge et sagn skal Mosvald ha vært gården til kjempen Faxi. Etter en heftig krangel med tre andre kjemper, forsøkte han å komme seg til et tingsted like i nærheten, omsatt av 6 reiste stein. Der ville han nemlig bli beskyttet av tingfreden. Før han kom frem ble han imidlertid drept av sine fiender. Omgivelsene: I samme landskapet som anlegg 5. Nærmere beskrivelse ikke mulig, ettersom anlegget ikke er gjenfunnet. Vurdering: Ut fra beskrivelsen syntes anlegget å være identisk med det på Harstveit. Fortellingen sier heller ikke noe om at anlegget skal ha lagt på selve Mosvald, men at steinkretsen skal ha ligget nært ved. Til tross for dette plasserer Nicolaysen steinsetningen på Mosvald (Nicolaysen 1866:251). Mosvald og Harstveit ligger svært nær hverandre geografisk. Jeg regner det derfor for sannsynlig at det dreier seg om det samme anlegget. Beskrivelsen av plasseringen til anlegget i Fayes bok er uansett så vage at jeg ikke har funnet det hensiktsmessig å forsøke å finne fram til et eventuelt annet anlegg. Kategori 1.	
Åmli kommune			
Antall stein i dag	?		
Opprinnelig antall	6		
Form: Sirkel	Mål: Ukjent		
GPS: UTM 32 (Euref89)			
N: Ukjent	Ø: Ukjent		

7	Askeland	<p>Steinsetningen: Anlegget er registrert i <i>Askeladden</i> som en tradisjonslokalitet (A.nr. 79825-1), og beskrevet som svært utydelig og bestående av 7 ”jordfaste kampestein” som tidligere skal ha dannet en sirkel. Steinene skal imidlertid ha blitt flyttet for å gjøre plass for en traktorvei på stedet. Dermed er det vanskelig å avgjøre om det dreier seg om en steinsetning eller ikke.</p> <p>Omgivelsene: Lenger opp i Gjøvdalen (ca 3 kilometer i luftlinje) for anlegg 5 og 6, i selve dalføret og forholdsvis nær elven som går gjennom landskapet.</p> <p>Vurdering: Et anlegg her er mulig, ikke minst tatt i betraktning at et mer sikkert anlegg er reist kun få kilometer sør for denne (anlegg 5). Imidlertid er anlegget så forstyrret, og kildegrunnlaget såpass dårlig at jeg har valgt å regne kildeverdien som lav. Kategori 1.</p>	
Åmli kommune			
Antall stein i dag	7?		
Opprinnelig antall	7?		
Form: Sirkel	Mål: 8 m. i diameter		
GPS: UTM 32 (Euref89)			
N: 6527224	Ø: 458055		

8		Goderstad		<p>Steinsetningen: Anlegget (A.nr 70107-8) sto på et gravfelt frem til 1957, da det ble utgravd og flyttet til Holt Kirke noe nord for feltet. Steinsetningen har en rektangulær midtstein som står slik at langsiden danner en linje med steiner som danner toppunktet i den likebenede trekanten. Under utgravningen ble det i en grop i midten (ved midtsteinen) funnet keramikkskår og brente bein (C29670). Utgraver bemerket at sentrum av anlegget, der hvor funnene ble gjort, var forstyrret av tidligere gravning i anlegget.</p> <p>Omgivelsene: Gravfeltet ligger i et relativt trangt nord-sør-orientert dalføre, litt i øst for dalbunnen og noe hevet over denne. Gravfeltet besto foruten steinsetningen av en flatmarksgrav, en steinlegning (med eiker), bunnen av en røys, et fjerde ukjent anlegg som angivelig skal ha vært en rund steinsetning og flere kullgroper. Alle lå om lag to meter fra steinsetningen, bortsett fra steinlegningen som lå delvis under steinsetningen. Den trekantede steinsetningen var ikke kjent fra før utgravningene startet.</p> <p>Vurdering: Anlegget står fremdeles – dog flyttet – og har levnet gravrelaterte funn fra eldre jernalder. Kategori 3.</p>
Tvedestrand kommune				
Antall stein i dag		4		
Opprinnelig antall		4		
Form: Trekant		Mål: 8,5 x 9,5 x 9,5 m.		
GPS: UTM 32 (Euref89)				
N: 6494716		Ø: 492796		

9	Goderstad	<p>Steinsetningen: Anlegg 8 var et av flere anlegg som ble oppdaget under en sikringsgraving i 1957. Målet med utgravningen var å redde det som kunne være igjen av en sirkulær steinsetning (ikke registrert i <i>Askeladden</i>) truet av et sandtak. Lite kjennes om anlegget, men det er belagt skriftlig blant annet hos Nicolaysen 1866 og Lindstøl 1882.</p> <p>Omgivelsene: Ved siden av anlegg 8.</p> <p>Vurdering: Fredrik Gaustads mente under utgravningen å gjenkjenne den runde steinsetningen helt øst i det som gjensto av gravfeltet ved sandtaket, på grunnlag av én forholdsvis rund stein, og rester etter det som syntes å være en fotkjede. Han understreket imidlertid at de reiste steinene på stedet står forholdsvis uoversiktlig til, og at det var vanskelig å lese noen klar steinsetning ut av dem. Muligens har man derfor sett en sirkel i de generelt spredte bautaene i området – som de i det til da ukjente trekantede anlegget og den i steinlegningen. Da kildene er svake, og eneste steinen som tilsynelatende var bevart i anlegget heller ikke var noen typisk stein for en steinsetning (forholdsvis rund), velger jeg å tillegge anlegget liten kildeverdi. Kategori 1.</p>
Tvedestrand kommune		
Antall stein i dag	0	
Opprinnelig antall	?	
Form: Sirkel	Mål: 12-13 m. i diameter?	
GPS: UTM 32 (Euref89)		
N: 6494716	Ø: 492796	

10	Jordtjern	Steinsetningen: Nicolaysen (1880:287) nevner en steinkrets i dette området. Det skal ha stått fire reiste stein på en jordfleck ved en gravhaug i området (A.nr. 21328), kalt Tingvollen. Koordinatene er til sistnevnte. Lite mer vites om anlegget. Plassering/Omgivelser: Lokaliteten ligger i et sv-nø-orientert dalføre på tvers av dalføret anlegg 8 ligger i. Området er relativt flatt, og med tre større innlandsvann i landskapet. Jordkjenn er den største av disse tre. Vurdering: Ettersom anlegg 8 – som er sikkert – kun har lagt 2,5 kilometer lenger nord i samme dalføre, virker det ikke urimelig at en steinsetning også kan ha stått på Jordtjern. Stedsnavnet på plassen tyder også på det. Kildene til det eventuelle anlegget er imidlertid så svake at jeg regner kildeverdien til anlegget til laveste kategori. Kategori 1.
Tvedestrand kommune		
Antall stein i dag	0	
Opprinnelig antall	?	
Form: Sirkel	Mål: Ukjent	
GPS: UTM 32 (Euref89)		
N: 6491726	Ø: 493431	

11	Bråstad	Steinsetningen: Anlegget på Bråstad (A.nr 42281-1) er kjent fra flere kilder, blant annet fra en notis i Morgenbladet fra 1903, og i et brev fra J. W. Oftedal til A. W. Brøgger datert til 15. november 1915. Sistnevnte gir den beste beskrivelsen. Her kommer det frem at det dreier seg om en stående og liggende stein på slettmark i et skogholt. Alle er under meteren høye. Foruten de i steinsetningen skal det også ha stått flere reiste stein på dette feltet. Fem eller seks slike stein skal ha blitt fjernet ved byggingen av veien øst for skogholtet. I den forbindelse fant man også en skjelettgrav i et kammer. Steinsetningen ble ikke gjenfunnet under min egen befarung. Plassering/Omgivelser: I et skogholt mellom to jorder i et nord-sør-orientert, forholdsvis smalt dalføre. Vurdering: Funn av reiste stein og graven indikerer at skogholtet har vært en gravplass i jernalderen. Kildenes karakter også tatt i betraktning, gjør at jeg er tilbøyelig til å se på denne som et sannsynlig anlegg. Likevel er anlegget langt fra sikkert, og dessuten forholdsvis svakt beskrevet. Kategori 2.	
Arendal kommune			
Antall stein i dag	0		
Opprinnelig antall	9?		
Form: Sirkel	Mål: Ukjent		
GPS: UTM 32 (Euref89)			
N: 6479916	Ø: 481356		

12	Nedre Hausland	Steinsetningen: Anlegget (A.nr. 52926-1) består i dag av 7 stein i en sirkel. Like vest og nord-vest for anlegget er et moderne sanduttak. Her har man også tatt med seg kanten av steinsetningen, og minst én stein har forsvunnet fra sirkelen en konsekvens av dette. Flere av steinene er i dag liggende. Plassering/Omgivelser: I et skoghold på morenebeltet som går gjennom landskapet i Fjære, like bak Fevik Steinindustrier A/S. Flere bautasteiner finnes andre steder på feltet, i tillegg til minst én gravhaug. Sterk vegetasjon i området gjorde det imidlertid vanskelig å orientere seg. Bygdeborg 350 meter vest. Vurdering: Syv av steinene er fortsatt på plass, så det er liten tvil om at det dreier seg om en steinsetning. Likevel, ettersom anlegget virket forholdsvis forfallet, og siden sterk vegetasjon gjorde det vanskelig å få et overblikk over hele anlegget, regner jeg det for et kategori 2 -anlegg.
Grimstad kommune		
Antall stein i dag	7	
Opprinnelig antall	8?	
Form: Sirkel	Mål: 14,7 m. i diameter	
GPS: UTM 32 (Euref89)		
N: 6470103	Ø: 479318	

13	Hausland	<p>Steinsetningen: Anlegget er en av to steinsetninger utgravd av Nicolaysen i 1877-sesongen (Nicolaysen 1878:254). I midten skal ha vært en lav haug/røys, og i denne ble det funnet to funnkontekster, i tillegg til løsfunn. Funnkontekstene inneholdt brente bein og kitt etter trekar (C8261-2). Av løsfunn kan et randskår etter et forholdsvis stort leirkar nevnes (C8263). Tre av steinene sto fortsatt da Nicolaysen gravde anlegget, som oppgir at det opprinnelig var snakk om ni stein. Om disse tre fortsatt står er usikkert, ettersom anlegget ikke har blitt gjenfunnet.</p> <p>Plassering/Omgivelser: Den må nødvendigvis ha lagt i det samme generelle landskapet som de andre steinsetningene på Hausland har lagt i.</p> <p>Vurdering: Anlegget er både utgravd og generelt godt belagt. Ikke minst funnene viser at anlegget hører hjemme i eldre jernalder. Derfor holder jeg det for å være et Kategori 3-anlegg, tiltross for at anlegget ikke har blitt gjenfunnet.</p>	
Grimstad kommune			
Antall stein i dag	3?		
Opprinnelig antall	9?		
Form: Sirkel	Mål: 13 m. i diameter		
GPS: UTM 32 (Euref89)			
N: Ukjent	Ø: Ukjent		

14	Hausland	<p>Steinsetningen: Anlegg 14 er den andre av de to steinsetningene utgravd av Nicolaysen i 1877-sesongen (Nicolaysen 1878:254). Denne skal opprinnelig ha bestått av åtte stein i en sirkel, men kun fire sto fortsatt når Nicolaysen undersøkte anlegget. Steinsetningen var brolagt i midten. Like nordvest for midten ble det funnet en liten samling med brente bein.</p> <p>Plassering/Omgivelser: Heller ikke dette anlegget er gjenfunnet, så informasjon om spesifikk plassering utover Hausland finnes ikke.</p> <p>Vurdering: Steinsetningen må holdes for å være forholdsvis sikker da den er gravd, men den har likevel levnet lite funnmateriale, og da det heller ikke har lyktes meg i å gjenfinne den når ikke helt opp til topps i kategoriseringssystemet. Kategori 2.</p>	
Grimstad kommune			
Antall stein i dag	4?		
Opprinnelig antall	8		
Form: Sirkel	Mål: 8,5 m. i diameter		
GPS: UTM 32 (Euref89)			
N: Ukjent	Ø: Ukjent		

15	Øvre Hausland		Steinsetningen: Steinsetningen (A.nr. 61386-5) står i et skogholt mellom byggefelt og jorder. Kun tre av steinene finnes igjen i dag, hvorav én er betydelig større (over meteren) enn de andre (rundt 0,5 meter). Kun én av de to sistnevnte, en sterkt helleformet bautastein, står tildels fortsatt oppreist. Alle tre steinene er av en rødlig steintype som ikke syntes til å være representert ellers på feltet. Plassering/Omgivelser: Steinsetningen står på et større gravfelt med flere hauger, og muligens også noen enkeltstående bautasteiner. Blant annet er det en gravhaug kant i kant med steinsetningen, like øst for anlegget. Snaue 100 meter øst for steinsetningen er det funnet en romertidsgrav (C25962). Vurdering: Flere momenter taler for at de tre steinene på Øvre Hausland opprinnelig inngikk i et større monument, en steinsetning. Imidlertid finnes det også momenter som kan tale imot, og da særlig dimensjonene på den største av de tre steinene. Stein innad i steinsetninger pleier nemlig i samsvare både i utforming og dimensjon. Tatt i betraktning steinenes særlige karakter, og at den ligger midt i hjertet for hvor steinsetninger forekommer i Aust-Agder holder jeg den likevel med forbehold som sikker. Kategori 2.
Grimstad kommune			
Antall stein i dag	3		
Opprinnelig antall	?		
Form: Sirkel	Mål: Ukjent		
GPS: UTM 32 (Euref89)			
N: 6470468	Ø: 479925		

16	Grefstadviga	Steinsetningen: Steinsetningen (A.nr. 43162-4) ligger like ved en hytte, 80 meter øst fra standen. Den består i ni omkretsstein og én midtstein som ligger en meter eller to fra den nøyaktige midten. Anlegget er i god stand. Angivelig skal det ha vært noe brolegging rundt midten av anlegget. Gravd av Nicolaysen i 1877 (Nicolaysen 1878:250). Han bemerket spor etter tidligere graving i anlegget. Like ved midtsteinen fant han noen skår etter to lignende keramikkar (C8252). Plassering/Omgivelser: To bautasteiner står like nord for anlegget, orientert med bredsiden mot denne. Den ene er over to meter høy og står 12 meter unna, den andre er vesentlig mindre, og står nærmere. Høyde på denne er usikker, da kun nedre del står igjen. Under byggingen av hytta fant man en flatmarksgrav med keramikk og bein. Anlegget står nær havet, men sistnevnte er i liten grad synlig fra anlegget. Vurdering: Helt sikker og godt belagt. Kategori 3.
Grimstad kommune		
Antall stein i dag	10	
Opprinnelig antall	10	
Form: Sirkel	Mål: 10 m. i diameter	
GPS: UTM 32 (Euref89)		
N: 6468494	Ø: 480289	

17	Bringsværmoen		Steinsetningen: Anlegget er registrert som en haug i <i>Askeladden</i> , da det var en lav haug midt i anlegget (A. nr. 61525-4). Rundt denne var det reist ni stein. Utgravd av Nicolay Nicolaysen i 1876 (1877:130-131). Haugen skal mer eller mindre ha vært borte da Skjelsvik oppsøkte anlegget i 1953. I haugen/steinsetningen var fire funnkontekster som alle i tillegg til brente bein også inneholdt oldsaker. Til sammen i de ulike funnkontekstene ble det funnet to kar av keramikk (C7831, C7832), kitt etter minst to trekar (C7836, C7837), mindre stykker av jern (C7833), en bøyleformet spenne (C7834) og en skjoldbule (C7834). For flere detaljer, se Nicolaysen (1877:130-131). Plassering/Omgivelser: Koordinatene er omtrentlige, og basert på et kart fra 1957. Steinsetningen ble ikke gjenfunnet under min egen befarings. Vurdering: Sikker og godt belagt anlegg. Kategori 3.
Grimstad kommune			
Antall stein i dag	?		
Opprinnelig antall	9		
Form: Sirkel	Mål: 16 m. i diameter		
GPS: UTM 32 (Euref89)			
N: 6469923	Ø: 478124		

18	Vik	Steinsetningen: Aust-Agders største steinsetning (A.nr 123836), over 18 meter i diameter, og omsatt av ni store stein (alle over meteren høye). Utgravd av Nicolay Nicolaysen i 1876 (1877:135). Inneholdt kun kull. Plassering/Omgivelser: Står i dag på en gresslette like nord for veien til Mellom Fjære og Fevik (Riksvei 420). Mange rundhauger kjent fra området rundt, deriblant like vest, nord og øst for steinsetningen. Den i nord er fortsatt forholdsvis tydelig. Diameter på denne haugen er på omtrent 20 meter. Generelt flatt landskap, med unntak for en hei like nord for anlegget, vest for den store gravhaugen. Vurdering: Sikker og godt belagt anlegg. Kategori 3.
Grimstad kommune		
Antall stein i dag	9	
Opprinnelig antall	9	
Form: Sirkel	Mål: 18,3 m. i diameter	
GPS: UTM 32 (Euref89)		
N: 6469848	Ø: 478447	

19	Fjære Skole	Steinsetningen: Steinsetning (A.nr. 52914-11) like ved Fjære skole, omsatt av åtte stein, og med en niende i midten. Utgravd av Nicolaysen i 1875 (1876:212-213). Da sto fortsatt fem av steinene, mens de øvrige fire siden har blitt reist. I midten var et kammer med beinrester. I tillegg ble en betydelig mindre ansamling med bein funnet 1,5 meter nord for sentrum, på en flat stein. Plassering/Omgivelser: Steinsetningen står på et større gravfelt, i samme forholdsvis flate landskapet som ellers i Vikkilen. Kun to meter nord har det ligget en steinlegning. Ellers er det en del hauger i området (se Nicolaysen 1876:213). Utsyn mot Vikkilen. Vurdering: Sikker og godt belagt anlegg. Kategori 3.
Grimstad kommune		
Antall stein i dag	9	
Opprinnelig antall	9	
Form: Sirkel	Mål: 9 m. i diameter	
GPS: UTM 32 (Euref89)		
N: 6469842	Ø: 477953	

20	Fjæreveien	Steinsetningen: Steinsetning (A.nr. 81332-2) besto av fire reiste stein, og en femte mulig liggende. Steinene ble fjernet, og anlegget gravd på lokalt initiativ i 1873. Man opplyste da om at man ikke fant noe av interesse (Nicolaysen 1874:161-162). GPS-koordinatene er omtrentlige, da det ikke har blitt stadfestet nøyaktig hvor anlegget skal ha stått. Plassering/Omgivelser: På kanten av morenelandskapet, med heilandskap mot nord. En gravhaug skal ha ligget like ved steinsetningen, med en enkeltstående bauta ved siden. Flere nyere veier, deriblant E18, som går like sør for anlegget. På andre siden av veien kjennes flere runde hauger. Mulig stammer disse fra et større gravfelt, som også inkluderte steinsetningen. Vurdering: Forholdsvis godt belagt, men borte i dag. Kategori 2.
Grimstad kommune		
Antall stein i dag	0	
Opprinnelig antall	4+	
Form: Sirkel	Mål: Ukjent	
GPS: UTM 32 (Euref89)		
N: 6470013	Ø: 477310	

21	Spedalen	<p>Steinsetningen: Steinsetning (A.nr. 4097-2) er kjent gjennom Nicolaysen og gravd i 1876 (Nicolaysen 1877:123-124). I midten av anlegget fant han restene av en bronsespenne (C7797)</p> <p>Plassering/Omgivelser: I samme morenelandskapet som blant annet anlegg 18 og 19, men nøyaktig hvor på Spedalen steinsetningen skal ha stått er mer uklart.</p> <p>Vurdering: Spennen funnet i anlegget tilsvarer Rygh 243, en vanlig form for siste del av romertid. Dermed later det til å være liten tvil om at det dreier seg om et anlegg fra eldre jernalder. Likevel når ikke anlegget helt opp da det er nøkternt beskrevet, og ikke gjenfunnet. Kategori 2.</p>
Grimstad kommune		
Antall stein i dag	0	
Opprinnelig antall	7	
Form: Sirkel	Mål: 11 m. i diameter	
GPS: UTM 32 (Euref89)		
N: Ukjent	Ø: Ukjent	

22	Dømmesmoen		Steinsetningen: Trekantet anlegg (A.nr. 52905-1) på Dømmesmoen, like ved den gamle hagebruksskolen. Steinene i anlegget er alle forholdsvis høye og slanke, der tre er omkretsstein og to midtstein. Sistnevnte står ovenfor hverandre, og på linje med den nordligste omkretssteinen. Gravd av Elizabeth Skjelsvik (Skjelsvik 1953:130-145), som fant noen stykker med varmepåvirket leire, kull og et stykke flint. Leiren (keramikk?) lå ved én av midtsteinene (C28377). Plassering/Omgivelser: Del av et stort gravfelt bestående av et førtitalls hauger, en håndfull enkeltstående bautasteiner og to steinlegninger. Ligger i et morenelandskap med sandholdig jordsmonn. Vurdering: Sikkert og godt belagt anlegg. Kategori 3.
Grimstad kommune			
Antall stein i dag	5		
Opprinnelig antall	5		
Form: Trekant	Mål: 13,8x13,8x13 m.		
GPS: UTM 32 (Euref89)			
N: 6468477	Ø: 475285		

23	Grøm	Steinsetningen: Mulig trekantet steinsetning (A.nr. 13457, C38685). Anlegget var i svært dårlig stand da det ble undersøkt i 1993, der kun tre stein fortsatt sto. Disse dannet en tilnærmet likebeinet trekant. Det kjennes dessuten til en fjerde stein som skal ha inngått i anlegget, men hvor denne sto er uklart. Er anlegget en trekant er det trolig snakk midtsteinen. Momenter taler likevel for at anlegget kan ha vært en sirkel opprinnelig, og der steinene alle opprinnelig var omkretsstein. Det var ikke mulig å avgjøre formen gjennom utgravningen. Til det var jorden for sterkt forstyrret av pløying. Biter av brente bein og noe flint ble funnet i løsmassene (C38685). Plassering/Omgivelser: På et jordet i et forholdsvis åpent terreng. Jordet ligger i et lignende landskap som steinsetningene ellers fra innerst i Vikkilen. Vurdering: Ernst Sprockhoff (1945:66) nevner en rund steinsetning på Tønnevoll i Grimstad. Tønnevoll ligger faktisk nærmere funnstedet enn det moderne Grøm, og siden verken steinsetning eller reiste stein er registrert på selve Tønnevoll i dag er det mye som taler for at det er snakk om det samme anlegget. Jeg har likevel valgt å skille de to fra hverandre, da jeg mener at dersom steinsetningen var såpass hel at den utgjorde et rundt anlegg på 1940-tallet, burde man kunne forventet at anlegget var kjent som en rund steinsetning i lokalmiljøet. I følge grunneier hadde det blitt pløyd inne i anlegget siden 1936. Steinsetningen var sterkt forstyrret da det ble undersøkt, men det som vites om anlegget, i tillegg til funn av brente bein, taler likevel for at det dreier seg om et anlegg fra eldre jernalder. Kategori 2.	
Grimstad kommune			
Antall stein i dag	0		
Opprinnelig antall	4+		
Form: Trekant?	Mål: Ukjent		
GPS: UTM 32 (Euref89)			
N: 6465935	Ø: 474918		

24	Tønnevoll	Steinsetningen: Anlegget er beskrevet av Ernst Sprockhoff (1945:66), som betegner det som et lite ”tingsted”. Lite annet vites om anlegget, og enkelte momenter kan tale for at det er identisk med anlegg 23. Plassering/Omgivelser: I samme landskap som anlegg 23. Nøyaktig plassering er ukjent. Vurdering: Usikkert anlegg. Kan være samme steinsetning som anlegg 23. Kategori 1.
Grimstad kommune		
Antall stein i dag	?	
Opprinnelig antall	?	
Form: Sirkel	Mål: Ukjent	
GPS: UTM 32 (Euref89)		
N: Ukjent	Ø: Ukjent	

25	Havstad	Steinsetningen: Rund steinsetning (A.nr. 43244-2) omkranset av tolv omkretsstein. I følge registreringen i <i>Askeladden</i> sto fortsatt 8-9 steiner i 1957, og spor etter de som var fjernet var fortsatt synlig. I dag er det bygget hytte på tomten der anlegget sto. Plassering/Omgivelser: På et lite nes ut mot Landvikvannet, en betydelig innsjø i indre Grimstad. Innsjøen er tilknyttet havet. Steinsetningen har ligget forholdsvis nær og orientert mot sistnevnte, på den eneste større flaten i dette området. Like ved skal det ha stått en gravrøys. Vurdering: Forholdsvis sikkert anlegg, men som i dag er borte. Kategori 2.
Grimstad kommune		
Antall stein i dag	0	
Opprinnelig antall	12	
Form: Sirkel	Mål: Ukjent	
GPS: UTM 32 (Euref89)		
N: 6465630	Ø: 471197	

26	Tjore	Steinsetningen: Rund steinsetning (A.nr. 81359-1) i dag bestående av seks reiste stein. Kun tre av disse er originale, og disse er alle sterkt helleformede, med bredsidene inn mot midten av anlegget. De øvrige steinene er reist av gårdbruker i ettertid, og er langt fra like helleformede. Plassering/Omgivelser: Steinsetningen ligger i et lite dalføre med generelt mye berg i dagen, men flaten selve anlegget står på er relativt flat og fri for stein. Begrenset utsyn til alle kanter, på grunn av berg og skog. Forholdsvist kort vei til Dannevik og elva som forbinder Landvikvannet med havet. Vurdering: Tydelig kulturminne selv i dag. Riktig nok mangler noen stein, men det kommer likevel klart frem hvordan anlegget har sett ut. Kategori 3.
Grimstad kommune		
Antall stein i dag	6	
Opprinnelig antall	8?	
Form: Sirkel	Mål: 6 m. i diameter	
GPS: UTM 32 (Euref89)		
N: 6464121	Ø: 472575	

27	Havnevåg	Steinsetningen: Rund steinsetning (A.nr. 61442-1) som i dag består av syv stein. Fire av disse er originale, de nordligste. De øvrige tre har blitt reist under en ”restaurering” av anlegget på lokalt initiativ. Plassering/Omgivelser: Anlegget ligger i kanten av et jordet, svært nære havet. Sistnevnte er likevel kun til dels synlig fra steinsetningen. Betydelig sandholdig slettelandskap rundt. Her er det i dag campingplass. Vurdering: Tydelig og sikkert kulturminne. Kategori 3.	
Grimstad kommune			
Antall stein i dag	7		
Opprinnelig antall	7		
Form: Sirkel	Mål: 10 m. i diameter		
GPS: UTM 32 (Euref89)			
N: 6460029	Ø: 471852		

28	Bringsvær	Steinsetningen: Rund steinsetning kjent fra Nicolay Nicolaysen (1875:162). I 1875 skal det ha stått 6 stein i en sirkel her, men det kommer frem at det trolig har vært flere stein i anlegget opprinnelig. Plassering/Omgivelser: Nøyaktig plassering er ukjent, men ut fra beskrivelsen til Nicolaysen kommer det frem at den har ligget i samme landskap som anlegg 20, nær kanten av morenelandskapet, og like ved postveien på vei mot Bringsvær. Vurdering: Lite vites om anlegget utover det som kommer frem i beretningen til Nicolaysen. Tatt i betraktning hvor rikt på denne kulturminnetypen Fjære er generelt, mener jeg anlegget kan regnes for sannsynlig, men med forbehold. Kategori 2.
Grimstad kommune		
Antall stein i dag	?	
Opprinnelig antall	6+	
Form: Sirkel	Mål: Ukjent	
GPS: UTM 32 (Euref89)		
N: Ukjent	Ø: Ukjent	